

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Уявлення про жінку крізь призму творів Климентія Зіновїва»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Базилевич Яна Олегівна

Науковий керівник: Яременко М.В.,
доктор історичних наук, професор

Рецензент: Сердюк І.О.,
доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2021 р.

Київ-2021

**Декларація
академічної доброчесності**

Студентки НаУКМА

Я, Базилевич Яна Олегівна,

студентка 4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: yana.bazylevych@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Уявлення про жінку крізь призму творів Климентія Зіновіїва» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

23 травня 2021

Дата

Підпис

Базилевич Яна Олегівна

П.І.Б. студента

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Уявлення про жінку крізь призму творів Климентія Зіновіїва»

Автор: студентка 4-го р. н. освітнього ступеня – бакалавр,
спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової
програми «Історія»

Науковий керівник: Яременко М.В.

Захищена: «__» _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням уявлень про жіноцтво в Гетьманщині крізь призму «Віршів» Климентія Зіновіїва. Робота фокусується на аналізі згаданого джерела та має на меті помістити виявлене у ширший контекст «жіночого дискурсу» доби, використовуючи елементи дискурс-аналітичного підходу.

Для розкриття теми було проаналізовано дослідження, що заторкують історію жінок у Гетьманщині та Російській імперії XVIII ст.. У роботі систематизовано та узагальнено релевантні для дослідження біографічні свідчення про Климентія Зіновіїва, а також охарактеризовано джерело, зокрема його жанрові особливості.

Якісний аналіз змісту «Віршів» дає змогу зробити висновки про бачення статі загалом та жінки зокрема освіченим представником чорного духовенства згаданого часу, а також виділити та сформулювати ключові жіночі характеристики та суспільні ролі крізь призму авторського сприйняття.

Порівняння поглядів Климентія Зіновіїва із ширшим тогочасним контекстом (дискурс сприйняття жінки, практики залуження жінок до різних сфер діяльності) дало змогу оцінити їхню «типовість/унікальність». Для цього було залучено дотичну до «жіночого питання» історіографію; інші дослідження, що використовують дискурс-аналітичний підхід; праці, базовані на аналізі

судових справ; законодавчі акти та медичні посібники відповідного часу, а також зібрані самим ченцем афоризми.

В результаті аналіз поглядів Климентія Зіновієва на жінку уможлиблює створення повнішого бачення освіченим чоловічим середовищем Гетьманщини кін. XVII – поч. XVIII ст. іншої статі. Зрештою, праця розширює історіографічну базу, що стосується історії жіноцтва у ранньомодерній Україні.

Зміст

Вступ	3
Розділ I Характеристика історіографії дослідження.....	6
1.1 Дослідження жінки в Гетьманщині кінця XVII – поч. XVIII ст.	6
1.2 Дослідження жінки в Російській державі кін. XVII – першої половини XVIII ст.....	13
1.3 Дослідження пам’ятки та її автора.....	18
Розділ II Характеристика джерела та особи автора.....	22
2.1 Характеристика джерела.....	22
2.1.1 Загальні характеристики	22
2.1.2 Тематика	24
2.2 Особа автора.....	26
Розділ III Жінка у «Віршах» Климентія Зіновіїва	35
3.1 Особливості жіночої статі.....	36
3.2 Поділ жінок за Климентієм Зіновіївим.....	37
3.3 Жіночі образи	41
3.3.1 Образ дружини.....	41
3.3.2 Образ матері	44
3.3.3 Образ вдови	45
3.3.4 Образ господині	46
3.3.5 Образ відьми.....	47
3.3.6 Образ черниці.....	48
Розділ IV Погляди Климентія Зіновіїва у контексті ранньомодерних уявлень і практик.....	51
4.1 Особливості жіночої статі: контекстуалізація	51
4.2 Климентієві міркування в освітніх контекстах доби	57
4.3 Контекстуалізація уявлень про жіночі образи.....	62

4.3.1	Образ дружини.....	62
4.3.2	Образ матері	68
4.3.3	Образ вдови	70
4.3.4	Образ господині	71
4.3.5	Образ відьми.....	72
Висновки		76
Список використаних джерел та літератури.....		80

Вступ

Відділення біологічної статі від гендеру та появу погляду на останній, як на соціокультурну статтю, зумовило його історичний аналіз ще у 1980-х рр. Відтак, дослідники почали дивитись на різноманітні суспільні та політичні процеси крізь призму гендеру, ставлячи перед собою питання про його складові компоненти та чинники існування. Краще висвітленою також стала проблема стосунків між статями, статусу жінки та сприйняття фемінного зокрема.

«Жіноче питання» в ранньомодерній Гетьманщині розглядалось здебільшого крізь призму шлюбних відносин, культурної/духовної царини чи відображеної в судових матеріалах девіантної поведінки, а сам погляд на жіноцтво епізодично досліджувався з огляду на його відображення в працях авторитетних богословів та теологів доби. «Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва розглядались ж головним чином як джерело відображення суспільно-економічних протиріч доби із відчутним радянським «присмаком» у XX ст.; та з огляду на їхню етнографічну цінність у другій половині XIX ст. До проблеми уявлень автора про жінок звертались лише в обох вищеназваних контекстах. Залучення доробку Климентія Зіновієва до ширшого гендерного дискурсу у Гетьманщині другої половини XVII – поч. XVIII ст. досі не було повною мірою здійснено. Сказане зумовлює *актуальність* даної роботи, котра розглядає погляди Климентія на жінок у ширшому контексті розуміння статі та жіноцтва в ранньомодерній Гетьманщині.

Мета кваліфікаційної роботи – проаналізувати уявлення про жіноцтво в Гетьманщині зламу XVII-XVIII ст. крізь призму «Віршів» Климентія Зіновієва.

Сформульована мета диктує такі *завдання*:

- Проаналізувати історіографію дослідження жіноцтва в Гетьманщині та Російській державі, а також праці про пам'ятку та її автора;
- Охарактеризувати специфіку джерела в контексті особливостей барокової літератури та віхи життя автора, важливі для кращого розуміння джерела;

- Дослідити відображений у «Віршах» Климентія Зіновіїва погляд на статтю загалом та жінок зокрема; спираючись на сталий набір характеристик, виокремити та охарактеризувати ключові жіночі образи, наявні в джерелі;
- Проаналізувати погляди автора в контексті «гендерного дискурсивного поля» доби (тогочасних уявлень про жінку і її ролі);

Об'єктом кваліфікаційної роботи є уявлення про жінок в Гетьманщині.

Предметом кваліфікаційної роботи є зафіксовані у творах Климентія Зіновіїва трактування статі, жінок та гендеру (жіночих суспільних ролей);

В основі *методологічної бази* дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу. Для реалізації конкретних дослідницьких завдань було використано історико-порівняльний підхід, а також окремі елементи контент-аналізу (аналіз понятійно-категорійного апарату, проте без урахування кількісних характеристик), та елементи дискурс-аналізу (адже повноцінний дискурс-аналіз є неможливим без повної реконструкції дискурсивного поля уявлень про жінку, яке потребує окремого дослідження).

Визначення точних *хронологічних меж* дослідження, що стосується уявлень, – невдячна справа. Твори Климентія, в яких зафіксовано уявлення про жінок, датовано кінцем XVII – поч. XVIII ст. Проте, вони побутували, як показано у дослідженні, у дискурсивному полі Гетьманщини, себто щонайменше від другої половини XVII – до другої половини XVIII ст.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається із чотирьох розділів, висновків, та списку використаних джерел і літератури. У першому розділі охарактеризовано історіографію дослідження «жіночого питання» у Гетьманщині та Російській державі; а також вивчення «Віршів. Приповістей посполитих» та постаті самого Климентія Зіновіїва. У другому розділі проаналізовано джерело в контексті літератури бароко та визначено його ключові особливості, а також систематизовано релевантні для дослідження біографічні відомості про автора.

У третьому розділі досліджено відображені у «Віршах» погляди Климентія на стать загалом і жінку зокрема, а також виокремлено (спираючись на сталий набір характеристик), упорядковано та охарактеризовано ті суспільні ролі та, відповідно, ключові жіночі образи, крізь призму яких Климентій бачив жінку. У четвертому розділі проаналізовано погляди автора на стать загалом та жінок зокрема з іншими зафіксованими поглядами чи враженнями (наскільки це можливо без повної реконструкції дискурсивного поля).

Розділ I Характеристика історіографії дослідження

Особливості гендерних відносин і проблематика статусу жінки в умовах домінування патріархальної системи почала привертати увагу дослідників ще з 60-х – 70-х рр. минулого століття разом із завершенням першої хвилі фемінізму та початком академізації феміністичного руху. Цей процес здебільшого пов'язаний із новим поглядом на «жіноче питання», а саме крізь призму «нової соціальної історії».¹ Об'єктом такого роду досліджень зазвичай є історія гендерних відносин з точки зору організації суспільства, тобто дослідження як дихотомії відносин жінки-чоловіки в суспільстві, так і вивчення соціального значення нерівності на різних рівнях його вираження.

В контексті ранньомодерних студій гендерні дослідження отримують нове значення, адже їх варто розглядати крізь призму не лише патріархальності, а і становості, як невід'ємного атрибуту тогочасного суспільства. Таким чином патріархальність може маніфестуватись по-різному для представниць різних станів, що неодмінно варто тримати у фокусі в ході такого роду досліджень. Враховуючи потребу у більш широкому контексті, звертатимемо увагу не лише на дослідження жінки у Гетьманщині, а і в суспільстві Російської держави, до якої належала Гетьманщина, загалом. В цьому розділі мова також буде йти про історіографію вивчення пам'ятки, що тут аналізуємо, а також її автора.

1.1 Дослідження жінки в Гетьманщині кінця XVII – поч. XVIII ст.

Інформація про жінку в маскулінному просторі Гетьманщини трапляється порівняно рідко та часто носить опосередкований характер, а жінка здебільшого розглядається крізь призму відносин із протилежною статтю. Отож, досліджень жіноцтва Гетьманщини кінця XVII – першої половини XVIII ст. доволі небагато, та більшість із них розглядає жінку в контексті сімейних відносин та шлюбного права, а також демографічних студій.

¹ Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования. *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 42.

Проблему статусу жінки в суспільстві XVII – XVIII ст. досліджував Орест Левицький. Його праця 1909 р. про сімейні відносини має комплексний характер та ґрунтується винятково на актових книгах гродських і земських судів. Усвідомлюючи кореляцію між статусом жінки та сімейною сферою, Орест Левицький висуває тезу про відносну свободу жіноцтва в Гетьманщині десь до XVII ст. у порівнянні із «великоросійськими» жінками, проте навіть сам автор обмежує їхню роль успіхами у веденні господарства. У ролі суб'єкту права в Левицького виступають ті жінки, що так чи інакше відзначились своєю девіантною поведінкою. Автор також торкається процедури вступу в шлюб, домашнього насильства та розлучень.² Дане дослідження є чи не найпершим, де проблематика жіночого питання розглядається комплексно, спирається на широку джерельну базу, і не має яскраво вираженого етнографічного спрямування.

Праці Володимира Маслійчука також відносимо до таких, де жінка розглядається крізь призму сімейного життя, зокрема родинної конфліктності та різноманітних девіацій. Вони також базуються на судових справах та здебільшого точно локалізовані в часі (2 пол. XVIII ст.) та просторі (Лівобережжя та Слобожанщина).³ Однією з центральних тем монографії Миколи Сулими також є насильство над жінкою в контексті шлюбу та за його межами (справи про зґвалтування). Автор побудував дослідження переважно на архівних джерелах консисторських судів та представив широку контекстуальну вибірку епитимійних справ, доповнивши тематику насильства справами про

² Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Часть VIII, Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII. Киев, 1909. С. 1–120.

³ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 7. С. 243–263; Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2005. № 5. С. 197–215; Ставлення до жінки в Острогозькій провінції 60-х –70-х років XVIII століття (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві) *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 12. С. 128–153.

розлучення, майнові протиріччя, дітозгубництво, тощо.⁴ Проблеми влади в родині та похідного від цього т. зв. *domestic violence* також торкнулась Ірина Петренко у своїй комплексній монографії про шлюбно-сімейні відносини в Російській імперії та Гетьманщині у XVIII ст. Дослідницею розглянуто категорію судових справ, де чоловіка звинувачували у доведенні жінки до самогубства шляхом жорстокого поводження з нею (як морального, так і фізичного).⁵ Згадані праці є доволі подібними за комплексом використаних джерел (усі базуються на широкій базі судових справ) та розгляді жінки в контексті сімейного життя, адже саме ця сфера є об'єктом дослідження. В працях Ореста Левицького, Ірини Петренко та Миколи Сулими жінка виступає радше об'єктом права, в той час як Володимир Маслійчук вдається до того, що Ірина Петренко називає «переміщенням в етнографічну площину»,⁶ таким чином змальовуючи жінку в ролі правового суб'єкту. Означені праці перегукуються із дослідженнями шляхетського середовища Волині наприкінці XVI – поч. XVII ст. Наталі Старченко, котрі також ґрунтуються на матеріалах актових книг та судових відомостей, хоча стосуються ранішого періоду та меншої території. Авторка робить висновки про наукову цінність означених джерел та можливі підходи дослідження «жіночого питання» спираючись на них, а також присвячує увагу висвітленню проблеми гендеру крізь призму окремих відображених в судових справах девіантних випадків (наприклад справи про зґвалтування шляхтянок чи вбивства шляхтянками їхніх чоловіків) чи досвіду окремих категорій населення (наприклад шлюбна стратегія шляхетних вдів) в ширшому контексті шляхетських поведінкових стратегій та

⁴ Сулима М. Гріхи розмаїтї: єпитимійні справи XVII – XVIII ст. Київ, 2005. 256 с.

⁵ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава, 2010. С. 281.

⁶ Там само. С. 25.

цінностей доби.⁷ В цьому аспекті її дослідження схожі на праці Ірини Петренко, проте є проблематизованими в контексті гендеру та понять жіночого статусу та честі, а не крізь призму шлюбно-сімейної сфери.

Крім того, варто звернути увагу на доробок Олександра Кривошия, в якому він неодноразово торкається тематики жіноцтва Гетьманщини XVII – XVIII ст., проте здебільшого крізь призму козацтва як суспільно-політичного явища, побіжно звертаючи увагу на деяких видатних жінок або на особливості взаємодії жіноцтва з чоловіками козацького стану. Автор спирається на широку історіографічну базу (здебільшого дослідження етнографічного характеру, здійснені в XIX ст.) а також численні акти шлюбного законодавства, розвиток якого він прослідковує ще з Литовських статутів. Кривоший звертає увагу і на жінок вищого статусу, здебільшого в контексті освіченості, та змальовує їх радше в ролі суспільних акторок, а не лише об'єктів ранньомодерного шлюбного законодавства. Він також звертає увагу на набагато кращий статус привілейованих жінок Гетьманщини у XVII ст. порівняно із західноєвропейськими жінками того ж часу в контексті спадкового права, т. зв. «материзну», тощо. Таким чином, розгляд шлюбного законодавства крізь економічну призму також дозволяє авторові змальовувати жінок в ролі суб'єктів права, щоправда варто зазначити, що мова здебільшого іде про XVII ст.⁸ Жінку як частину козацтва також досліджувала Вікторія Піщанська, підкресливши важливість такого погляду в умовах домінування різко маскулінної візії козацької культури. Праця особливо варта відзнаки в контексті того, що це чи

⁷ Старченко Н. «Джерела свідчать»: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині. *Український археографічний щорічник*. 2016. № 19/20. С. 239–267; Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. № 13-14. С. 81–112; Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. № 11-12. С. 104–134; Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї. *Київська старовина*. 2000. № 6 (336). С. 58–74.

⁸ Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI-перша половина XVII століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 1996. 18 с.

не єдина з проаналізованих досліджень, де авторка-жінка представляє жіноцтво Гетьманщини з точки зору їхньої суспільної ролі не лише в контексті традиційних ролей в родині. Звісно, вона віддає належне табуваності жіночих образів в військовій маскулінній культурі та визнає здебільшого підневільний суспільно-політичний статус жінок (мова іде про злам XVII-XVIII ст.), проте не зводить жіночу «присутність» в добі лише до того. Авторка дійшла висновку, що згадана присутність жінки-суб'єкта яскраво виражається в релігії, фольклорі та мистецтві козацької доби.⁹

Вартими уваги також є ті праці, що розглядають жінку в Гетьманщині крізь призму відьомства та судів про чари. У пасивній суспільній ролі та як об'єкт судового законодавства розглядається жінка в комплексному дослідженні Катерини Диси про відьомство у Речі Посполитій в XVII-XVIII ст.¹⁰ Праця ґрунтується на великій кількості судових справ а також історіографії з питання, присвяченій західноєвропейським країнам що дозволяє авторці широко залучати компаративістику. Гендерний аспект тут виступає другорядним, проте є присутнім в контексті розгляду соціальних аспектів звинувачень у відьомстві: крізь призму уявлення про жіноче «пліткування» та репутацію, відносин між сусідами, всередині родини, тощо.

Сюди також відносимо дослідження Людмили Шаріпової,¹¹ котра спираючись на широку вибірку архівних справ здійснила аналіз суду про чари над Марією-Магдалиною Мазепою в контексті владної динаміки в Гетьманщині на зламі XVII-XVIII ст. Орієнтуючись на минулі дослідження уявлень про «злих жінок» у ранньомодерній Росії, авторка досліджує чому біологічна матір

⁹ В. Піщанська Жінка в культурі українського козацтва. *Культура України*. 2014. № 45. С. 47–53.

¹⁰ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. Київ, 2008. 302 с.

¹¹ Chapirova L. Earthly Mother, Holy Witch: Social Perceptions of Maria-Magdalena Mazepa (1687-1707) // *Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Ukraine, Poland and the Grand Duchy of Lithuania, 15th-21st Centuries* / Ed. Kivelson V. Leiden, 2013. P. 451–468.

гетьмана Мазепи стала об'єктом символічного вираження невдоволення еліти та козацької старшини зокрема. Дослідження є доволі багатограним, розглядаючи як діяльність М. Мазепи в ролі активної суспільної акторки, так і ширший гендерний та культурний контекст, пов'язаний із проблемою «полювання на відьом» на території Корони Польської та Великого Князівства Литовського. Говорячи про Мазепину матір, також варто зауважити про працю Т. Кара-Васильєвої про українську вишивку, де вона звертає увагу на роль в її розвитку Марії Магдалини Мазепи як ігумені Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря, який під її покровительством став осередком гаптування в Гетьманщині.¹²

Вельми важливою в контексті аналізу «жіночого дискурсу» Гетьманщини кінця XVII – поч. XVIII ст. є праця дослідниці українських барокових текстів Марії Бартоліні, котра здійснила ґрунтовний семіотичний аналіз тексту та ілюстрацій «Винограду Христового» Стефана Яворського як «емблематичної проповіді».¹³ Її було виголошено на честь весілля Івана Обидовського та Ганни Кочубей, відтак її аналіз є значущим в контексті реконструкції дискурсу про шлюб в інтелектуальному полі Гетьманщини згаданого періоду. Дослідниця характеризує теологію шлюбу (потрійний поділ жінок на незайманих, вдів і одружених) Яворського, шукає її можливі джерела, а також робить ряд важливих висновків про певний зсув у сприйнятті почесності і «святості» згаданих жіночих ролей (характерний для другої половини XVII ст.), котрий поступово робить шлюб водночас найбільш затребуваним суспільно,¹⁴ та переносить його на першорядне місце серед церковних таїнств. Проводячи

¹² Кара-Васильєва Т. Церковне гаптування XIV-XVIII ст. // Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. Київ, 2008. С. 33–131.

¹³ Bartolini M. G. Virginity Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 13–46.

¹⁴ М. Бартоліні робить висновок про відображений в інших джерелах другої половини XVII ст. погляд на одружену пару як на фундаментальний «будівельний матеріал» впорядкованого суспільства, відтак усталення шлюбного шляху як такого, що також веде до спасіння.

аналогії з інакшими богословськими текстами окресленого періоду (написаних як у Гетьманщині, так і в Західній Європі), Марія Бартоліні характеризує «Виноград Христов» як частину ширшого процесу зміни соціальних та економічних обставин на досліджуваній території (у який прямо вписується і досліджуваний нами Климентій Зіновійв), виявлених у поширенні літератури народною мовою та дедалі ширшому визнанні важливості світських цінностей в інших церковних творах цього періоду.

Значущою в контексті аналізу «жіночого дискурсу» ранньомодерної Гетьманщини також є праця Лариси Довгої про українську барокову культуру, котра авторка розглядає крізь призму системи цінностей, відображених у творах ієрархів православної Київської митрополії другої половини XVII ст.¹⁵ Вона розглядає доробок головною мірою Інокентія Гізеля, а також Петра Могили, Лазара Барановича, Йоаникія Галятовського, та ін. з метою з'ясувати їхні погляди на такі концепти як мораль, гріховність, честь, зраду, тощо; з огляду на моралізаторсько-настановчий характер праць згаданих авторів. В обраних Ларисою Довгою для дослідження працях «жіноче питання» присутнє переважно крізь призму шлюбної поведінки та відносин, відтак розглядається авторкою саме в такому контексті.

Таким чином, «жіноче питання» в Гетьманщині так чи інакше досліджували ще з початку XX ст., проте гендерний дискурс представляв жінок переважно в ролі об'єктів шлюбного права та в контексті сімейної сфери. Така візія також представлена в поглядах сучасних дослідників, здебільшого в комплексних дослідженнях із широкою джерельною базою судових справ та часто крізь призму шлюбного законодавства або судових справ пов'язаних із відьомством. Жінка в ролі соціальної акторки виступає в історіографії зазвичай або з точки зору її девіантної поведінки, або коли мова іде про раніший період

¹⁵ Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Львів, 2012. 342 с.

(XVI - 1 пол. XVII ст.). В деяких дослідженнях, присвячених козацтву, жінка також виступає радше суб'єктом, в контексті її освіченості (у вищих прошарках суспільства) або ролі культурній та духовній царині. Жінки також фігурують в деяких працях, присвячених дослідженню інтелектуального поля Гетьманщини злам у XVII-XVIII ст. загалом, зокрема крізь призму доробку культових авторів доби.

1.2 Дослідження жінки в Російській державі кін. XVII – першої половини XVIII ст.

Грунтовний внесок в аналіз ролі жінок в російському суспільстві XVIII ст. здійснили дослідниці Ноттінгемського та Кембриджського університетів Венді Росслін та Алессандра Тосі, котрі упорядкували збірку статей чималої кількості дослідників даної тематики. В монографії розглянуто безліч напрямів суспільної активності жінок, таких як їхня роль в культурі (театр, література, подорожі, тощо), участь у суспільному житті (внесок у моду, торгівлю) та значення в релігійному житті.¹⁶ Контекстуальна важливість праці полягає не лише в різнобічності відтворення суспільних ролей, а і в широкій репрезентативності – в монографії зображено представниць різних статусів: від аристократок, до комерційних і театральних діячок, до черниць. Автори та авторки досліджень, що увійшли до збірки, апелюють до широкої вибірки як російських, так і західних попередніх досліджень, проте в основу жодного не було покладено джерельні дані.

Цікавою в цьому контексті також є праця Ненсі Шилдс Колльман 1999 року про честь у ранньомодерному Московському царстві, а саме розділ про феномен жіночої честі у всіх його проявах крізь призму специфічного російського патріархально-православного контексту. Новизна дослідження полягає в специфічному розгляді жінки в Росії XVI – XVIII ст. як правового

¹⁶ Women in Russian Culture and Society, 1700-1825 / ed. W. Rosslyn, A. Tosi. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2007. 196 p.

суб'єкту/об'єкту (залежно від обставин) в контексті парадигми честі, котра здебільшого асоціюється з маскулінним. На основі судових справ Н. Шилдс Колльман розглядає широкий спектр правопорушень в цьому контексті, від символічних (коли чоловік торкається жіночого волосся чи одягу) до найсерйозніших (зґвалтування чи його спроба), а також як це впливало на шлюбно-сімейну динаміку та на більш широку - суспільну.¹⁷ Цікавим також видається те, що авторка робить акцент здебільшого на сексуальній поведінці жінок, яка на думку дослідниці, найбільше корелюється із честю. Дослідниця розглядає тогочасну Московію як станове суспільство, окремо проблематизує жіночу честь серед еліти, серед простолюду, та серед окремих мікроспільнот тих жінок, котрі могли бути більш-менш емансипованими суб'єктами в цьому контексті (вдови, черниці, дружини солдатів, тощо). Окрім численних судових справ в основу згаданого розділу також лягло «Соборное уложение» 1649 року та ранньомодерні збірники порад такі як «Домострой» та «Измарагд» для демонстрації дихотомії суспільний ідеал-реальність¹⁸ (Ненсі Шилдс Колльман – єдина з проаналізованих нами авторів, котра використала ці джерела в такому контексті). Праця вписується в тенденції сучасного гендерного дискурсу розгляду жінок різних соціальних станів в якомога більшій кількості контекстів (від правового, до шлюбно-сімейного, до суспільного), та їхній взаємодії із чоловіками в умовах домінування патріархату.

Важливим в контексті гендерного дискурсу в Російській імперії є дослідження Гарі Маркера, присвячене насиченому аналізу праць Феофана Прокоповича, котрі стосуються гендеру в цілому та жіночності зокрема аби

¹⁷ В ранньомодерній Московії та пізніше в Російській імперії практикувалось «зв'язування» громад круговою порукою, що окрім колективної відповідальності за збір податків часто диктувала і іншу, більш символічну спільність. Отож злочини проти чиеїсь честі очевидно мали широкий суспільний резонанс, особливо якщо мова іде про жіночу честь, образа якої розповсюджувалась на усіх чоловіків з найближчого сімейного оточення жінки.

¹⁸ Shields Kollmann N. Patriarchy in Practice // Shields Kollmann N. By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia. Ithaca: Cornell University Press, 1999. P. 65–94.

визначити його погляд на 3 аспекти «жіночого питання»: жіночу стать, жінок-Романових (при владі і ні) та Богородицю.¹⁹ Спираючись на перформативну теорію гендеру Джудіт Батлер, автор аналізує похвальні слова Феофана Прокоповича на честь Катерини I та Анни Іоанівни (імператриць, котрих він застав за життя) з метою зрозуміти його теологічно детерміноване ставлення до жінки загалом, та яким чином воно корелювалось із прагматичною реальністю двох жінок-монархинь на російському престолі. Вважаючи гендер і стать окремими (суспільно-сконструйованими) концептами, автор досліджує імовірну позицію Прокоповича, де на перетині гендеру, віри і держави віднаходить його власне бачення, сформоване під впливом київської схоластичної традиції та протестантських теологів пієтизму. Гарі Маркер доходить висновку про його богословське розуміння влади (від неба до землі) як повністю патріархальної, зосередженої на чоловіках і похідної від чоловіка. Відтак, Прокопович з одного боку «відділяє» жінку при владі від її статі, а з другого сприймає інших видатних чи святих жінок як пасивних суб'єктів «Божої ласки», адже вони стали такими винятково за його ініціативи.

На «жіноче питання» з криміналістичної точки зору поглянула у своєму дослідженні Мар'яна Мурав'єва, здійснивши аналіз гендерного аспекту злочинності.²⁰ Спираючись на широкий спектр праць з російського права, дослідниця ставить під сумнів поділ на «чоловічі» та «жіночі» злочини та широко окреслює проблематику, пов'язану з дослідженням жіночого злочинництва. Праця розглядає жінку в ролі активного суб'єкту законодавства та ставить на меті з'ясувати яким чином ранньомодерна гендерна ідеологія та статус жінки в суспільстві впливав на бачення злочинності в Російській імперії. Дослідниця доходить висновку, що низький рівень репрезентації жінок в цьому

¹⁹ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 198–228.

²⁰ Muravyeva M. Gender and Crime in Russian History. *Russian History*. 2016. № 43. No. 3/4. P. 215–220.

контексті зумовлений тим, що вони здебільшого покладалися на чоловіків у вирішенні чвар, а також ізольованістю жінок в ранньомодерній Росії, отождаскоєнням ними злочинів у їхньому найближчому середовищі.

В російській історіографії популярною темою дослідження є суспільні ролі російських дворянок у «галантному» XVIII столітті, тобто побуту вищих прошарків жіночого суспільства.²¹ В цьому ж контексті також досліджують вплив Петровських реформ на аристократок, котрим було в ході них «відкрито» суспільне життя.²² Тематично наближеним до цього також є дослідження Д. Мордовцева, котре було здійснене на початку минулого століття та являє собою аналіз біографій видатних російських жінок, або тих, хто мав вплив на розгортання політичної історії на початку минулого століття.²³ Таке бачення «жіночого питання» цілком вписується в гендерний дискурс кінця XIX – поч. XX ст., де історія жінок фактично дорівнювала біографіям видатних жінок.²⁴ Лише невеликий прошарок привілейованих жінок досліджувала також О. Валькова,²⁵ котра присвятила свою працю вивченню освічених жінок Російської імперії XVIII-XIX ст. В монографії прослідковано еволюцію від дещо виняткового характеру «дам-поціновувачок наук» у XVIII ст. до більш широкої інтеграції жіночої статі у сферу професійної наукової діяльності у XIX ст.

Також варто згадати ті праці, що стосуються дослідження духовності та релігійності в ранньомодерній Російській імперії, котрі розглядають питання

²¹ Пушкарева Н. Частная жизнь русской женщины XVIII века. Москва, 2012. 203 с.

²² Мухин О. Петр I и «Женский вопрос»: власть и гендер в России XVIII века. *Вестник Томского государственного университета*. 2004. № 4 (41). С. 5–9.

²³ Мордовцев Д. Русские женщины Нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. Санкт-Петербург, 1874. 383 с.

²⁴ Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования. *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 42.

²⁵ Валькова О. А. Штурм цитадели науки. Женщины-ученые Российской империи. Москва, 2019. 800 с.

крізь призму гендеру. Сюди відносимо наприклад дослідження Ізольти Тірет,²⁶ де авторка на основі житій, літописів та інших архівних матеріалів, а також комплексних праць про православну обрядовість та релігію в Росії намагається визначати, чи мала місце специфічна «фемінна» духовність і як вона могла маніфестуватись в обрядових практиках. І. Тірет підходить до проблеми комплексно, аналізуючи як жіночий монаший досвід у ранньомодерній Росії, так і суспільний троп «благочестивої цариці» і традиції поклоніння святим жіночої статі. Авторка дійшла висновку, що специфічна жіноча духовність справді існувала, і зводилась до щедрості, милосердя, допомоги знедоленим, зразкового виконання своїх господарських та сімейних обов'язків та містичної сили сліз, – як для російських мирянок, так і для монахинь та канонізованих святих. До того ж дослідниця зауважує, що якщо свята відзначалась більш традиційно маскуліnnими характеристиками чи діяльністю, вони символічно «ішли у збиток» її жіночому пієтету. Очевидно, що жінки в цьому дослідженні представлені в ролі суспільних суб'єктів, чия активна роль розглядається крізь призму духовності та обрядності.

Таким чином, історіографія дослідження жіноцтва в Російській державі кінця XVII – першої половини XVIII ст. є набагато різноманітнішою, аніж та, що стосується винятково Гетьманщини. Є праці, в яких жінка представлена як в ролі пасивного об'єкту законодавства, так і в ролі його активного суб'єкту, як активна суспільна акторка, крізь призму релігійності, тощо.²⁷ Проте тут доречно зауважити, що в контексті цієї роботи ми не беремо до уваги ті дослідження, котрі присвячені жінкам-імператрицям та їхній «жіночності», адже цим питанням присвячена окрема велика історіографія.

²⁶ Thyret I. Women and the Orthodox Faith in Muscovite Russia: Spiritual Experience and Practice // Orthodox Russia: Belief and Practice Under the Tsars / Ed. V. Kivelson, R. H. Greene. Pennsylvania, 2003. P. 159–175.

²⁷ Проте, дослідження такого типу зазвичай не стосуються окраїн імперії, Гетьманщини зокрема.

1.3 Дослідження пам'ятки та її автора

Найпершим, хто вивчав твори Зіновіїва, був Пантелеймон Куліш, котрий надрукував розширену розвідку в журналі «Основа» незадовго після віднайдення рукопису Олександром Шишацьким-Іллічем.²⁸ Дослідник видав частину оригінальних віршів із розгорнутими власними коментарями, а також на їхній основі висунув кілька гіпотез стосовно датування пам'ятки і імовірні роки життя її автора. Основним фокусом уваги дослідника стали власне вірші Климентія, проте він також зробив кілька суджень біографічного характеру. Автора збірки Куліш змалював доволі безжально, створюючи образ мандрівного ченця-мізогініста з половиною хисту до віршування і епізодичними проблемами з алкоголем. Проте, вченим було здійснено ретельну класифікацію різноманітних ремесел і промислів, описаних Климентієм; а також частково розшифровано деякі суспільні явища, включно зі ставленням автора до жінок.²⁹ Суттєво доповнив це дослідження Василь Доманицький, опублікувавши бл. 200 віршів уперше, разом із більш різнобічним портретом автора, аніж його запропонував Куліш. Дослідник звернув увагу на риси характеру та світогляд Климентія, який, на його думку, «мало чим різниться од народньої маси», на чому і було зроблено акцент в дослідженні.³⁰

Уся спадщина поета була видана Володимиром Перетцом у 1911 р., у передмові до якої вчений виклав власні спостереження щодо образу автора та спростував деякі звинувачення Куліша, проте загальна оцінка Климентія залишалась доволі негативною, із акцентом на його песимізм, підозрілості, егоїзмі та зневазі до селян.³¹ Більш об'єктивне дослідження здійснив Іван

²⁸ Колосова В. Зіновійв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 228.

²⁹ Куліш П. Обзоръ украинской словесности: Климентій. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ*. 1861. Январь. С. 159–224.

³⁰ В. Доманицький невідомі вірші еромонаха Климентія // Записки товариства імені Шевченка / ред. М. Грушевський. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. I. С. 51–126.

³¹ Цит. за: Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 7.

Франко у 1907 р. у вигляді компаративного аналізу Григорія Сковороди та Климента Зіновієва у своїй рукописній «Історії української літератури» де дійшов висновку, що їхня творчість є свідченням появи письменника нового часу. Він також звернув увагу на побутові риси в поезії останнього і вказав на її цінність для розуміння побуту «нижших верств народної маси придніпрянської України».³² Стосовно жіночого питання, автор став на захист Климента і написав лист-докір В. Доманицькому про надто різку критику в цьому контексті: «Не забувайте, що Климента – дитина свого часу».³³

Радянські автори, такі як Вікторія Колосова,³⁴ Інна Чепіга³⁵ та Оксана Компан³⁶ робили акцент переважно на близькості Климента до народу та його культури, а також на його антипатії до тих, хто володіє статками та експлуатує менш заможних як серед духовенства, так і серед світських, тобто на соціальних протиріччях і несправедливостях доби. Також варто зауважити, що серед радянських дослідників популярно було відносити Климента до «мандрівних дяків», імовірно через їхню «близькість до народу». Детальний розбір його поезії здійснила філологиня В. Колосова у 1964 р., де попри суто мовознавчі (синтаксис, лексика, фразеологія) та літературні (рима, метрика, ритміка) аспекти, дослідниця звернула увагу на ідейно-тематичне спрямування Климентаєвої поезії, частково звернувшись до тематики ставлення автора до жінок, проте дуже побіжно.³⁷ Дослідниця також є авторкою статті про Климента Зіновієва в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія

³² Цит. за: Колосова В. Климента Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 7–8.

³³ Колосова В. Климента Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 110.

³⁴ Там само. 203 с.

³⁵ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 5–27.

³⁶ Компан О. Творчість Климента Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. *Наукові записки Інституту Історії*. 1957. № 9. С. 251–277.

³⁷ Колосова В. Климента Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. 203 с.

в іменах: XVII-XVIII ст.»³⁸ до того ж низки статей, що розглядають збірку з літературної точки зору.³⁹

Творчість Климентія Зіновіїва привертає також і увагу сучасних дослідників, проте їхні дослідження є більш вузькоспеціалізованими, аніж праці попередників. Таким чином, Мирослава Кулієвич здійснила лінгвогеографічну локалізацію місця навчання Климентія, що суттєво доповнило наше розуміння про витоки його початкової освіти,⁴⁰ а минулорічна стаття Олени Щербак поверхово торкається типології змалювання Климентієм жіноцтва. Стисло переказавши зміст віршів, котрі напряду стосуються жінки, автор використовує елементи герменевтики для віднайдення джерел того чи іншого погляду у Святому Письмі. Дослідник доходить до висновку про дуалізм у зображенні Климентієм жіноцтва: з одного боку називаючи його «дитям свого часу» з точки зору продовження мізогінної традиції та типових для Середньовіччя думок; проте з іншого, говорячи про його відхід від цієї традиції в контексті розуміння шлюбу, котрий автор трактує як вираження його «освіти, широкого світогляду і поважного життєвого досвіду».⁴¹

Отож, проаналізувавши наявну історіографію з «жіночого питання», нами було виявлено тенденції більш обмеженого змалювання стосовно Гетьманщини у порівнянні із дослідженнями, присвяченими жінкам в Російській державі. Щодо першого характерним було зображувати жінок переважно в ролі об'єктів шлюбного права та в контексті сімейної сфери; а також як об'єктів

³⁸ Колосова В. Зіновіїв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227–228.

³⁹ Колосова В. Поетика творів Климентія Зіновієва. *Питання літератури. Статті*. 1962. С. 88–131.

⁴⁰ Кулієвич, М. Лінгвогеографічний пошук місця навчання Климентія Зіновієва. *Волинсько-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (1). С. 100–107.

⁴¹ Щербак О. Жіночі образи у віршах Климентія Зіновієва. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2019. № 90. С. 33–42.

законодавства з точки зору девіантної поведінки або в комплексних дослідженнях, базованих на судових матеріалах. В загальноросійському контексті наявні змалювання жінки як в ролі пасивного об'єкту законодавства, так і в ролі його активного суб'єкту, як суспільної акторки, крізь призму релігійності, тощо; проте такого роду комплексні дослідження зазвичай не стосуються окраїн імперії, зокрема Гетьманщини). Проблема жінки, як соціальної акторки в Гетьманщині частково висвітлена в працях, що стосуються дослідження козацтва, а також культурної та духовної царини (щодо вищих прошарків населення, часто в контексті освіченості) та більш раннього періоду загалом (XVI - першої пол. XVII ст.). Також наявні важливі для даного дослідження праці дискурс-аналітичного характеру щодо жіноцтва як Гетьманщини, так і Російської імперії; представлені крізь призму творів авторитетних богословів доби (як в контексті шлюбної поведінки, так і в ролі активних суспільних акторок). Доробок Климентія Зіновієва активно досліджувався з початку XX ст., проте з літературознавчої точки зору та в контексті ідеологічно-забарвленого погляду на суспільство (акцент на близькості Климентія до народу та його культури, а також на його антипатії до тих, хто володіє статками та експлуатує менш заможних, як серед духовенства, так і серед світських, тобто на соціальних протиріччях доби). Згадки про зображення жінок в збірці в таких дослідженнях є переважно дескриптивними та окремо не проблематизованими. Праці, які б розглядали зображення жінки у «Віршах. Приповістях посполитих» як частину гендерного дискурсивного поля другої половини XVII – поч. XVIII ст., наразі відсутні.

Розділ II Характеристика джерела та особи автора

2.1 Характеристика джерела

2.1.1 Загальні характеристики

Рукопис було знайдено в монастирі на Чернігівщині етнографом Олександром Шишацьким-Іллічем в 50-х рр. XIX ст., розширену розвідку якого пізніше здійснив Пантелеймон Куліш в журналі «Основа». Існувала думка, що джерело згоріло в пожежі на хуторі Куліша, проте його було знову знайдено у фондах бібліотеки університету Св. Володимира та опубліковано в 1912 р. Володимиром Перетцом.⁴² Нове видання усієї спадщини Климентія Зіновієва здійснили Вікторія Колосова та Інна Чепіга в 1971 р.

«Вірші. Приповісті посполиті» загалом ділять на три частини: перші 197 аркушів – частина, підготована Климентієм для читачів, начисто переписана; 200-269 аркуші – частина, іменована «Припоѣсти або те(ж) присловіа посполитые», котра присвячена народним афоризмам, зібраним Климентієм, із закликом до читачів дописувати їх у алфавітному порядку; третя частина (270-321 аркуші) – 77 вірші, імовірно створені ієромонахом пізніше і занесені до збірки в чорновому варіанті по мірі їхньої появи та без наявного в першій частині тематичного групування.⁴³

Вірші написано скорописом кін. XVII – поч. XVIII ст., в якому відчутні сильні впливи київської школи т. зв. нового (латинського) письма. Характерною особливістю є використання типової для зламу XVII-XVIII ст. правописної системи української літературної мови. Автор писав чорним чорнилом, виконуючи деякі дописи на полях та початки заголовків кіновар'ю. У рукописі наявні також і вставки, написані інакшими почерками, зокрема в частині

⁴² Колосова В. Зіновієв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227–228.

⁴³ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 5.

«Припо́всти...» після кожної секції згрупованих автором приказок на відповідну літеру.⁴⁴

Доробок Климентія відносять до *низового бароко*, передусім зважаючи на близькість мови написання до народної та переважання побутових рис у тематиці.⁴⁵ Проте, на думку літературознавців, джерело вписується в певні загальні тенденції української барокової літератури в цілому, зокрема: анонімність автора (обмеженість біографічних даних про нього, коли серед відомого найчастіше лише ім'я); а також відсутність жорстких норм у мові (елементи народної української та польської мов у суміші з церковнослов'янською та, рідше, російською).⁴⁶ Хоча, як вважають історики літератури, деякі із описуваних автором сюжетів характерніші для високої барокової поезії, як от мотив присутності та всемогутності Бога, його стосунків із людиною, людської гріховності та спасіння, тощо.⁴⁷

У «Віршах» використана здебільшого силабічна форма віршування, що також було характерним для української барокової віршованої поезії, з огляду на наявні в ній сильні польські впливи. Визначною рисою історики літератури також вважають прагнення до циклізації віршів, до об'єднання їх у певні сполучені внутрішньою єдністю групи;⁴⁸ що чітко видно у ретельному тематичному групуванні поезій Климентія. Дослідники також звертають увагу на наявний в поезії автора синтез книжних та фольклорних елементів, що виражаються в поєднанні освіти та досвіду. Це загалом підпадає під ширшу тенденцію низового бароко, що виражається в «трансформації основного

⁴⁴ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. С. 16-17.

⁴⁵ Українська література XVII ст. / І. О. Дзервін та ін. Київ, 1987. С. 17–18.

⁴⁶ Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. С. 242–246.

⁴⁷ Семенюк Л. С. Стильова природа творчості Климентія Зіновієва. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Т. 2. № 7. С. 158.

⁴⁸ Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. С. 242–246.

вектору стильової орієнтації з високого мистецтва на мистецтво, що відповідало запитам більш низького соціального середовища (козацького, міщанського, селянського)».⁴⁹ Окрім частини, присвяченої власне народним «приповідям», з характеру правок, зроблених в самому рукописі, літературознавці також прослідковують тенденцію навмисної інкорпорації згаданих народних афоризмів у вірші автора, тобто модифікація основного тексту задля того, щоб їх додати.⁵⁰

Характерною особливістю збірки є неабияка *багатожанровість*, що містить елегії, упізнання, канти, псалми, пісні, молитви, орації, «нищенські вірші», тощо. Проте, тенденція до систематизації та опису є панівною в поезіях, що є визначальною рисою епіграматичних жанрів.⁵¹ Частина «Припоїсти...» налічує бл. 2000 народних прислів'їв і приказок, імовірно зібраних автором під час його подорожей; а основна частина (переписана начисто) ретельно згрупована за тематикою.

2.1.2 Тематика

Як твердить Лариса Семенюк, визначною рисою барокової поезії є прагнення до універсалізму, що втілює одну з центральних для барокової свідомості ідей множинності та багатовимірності світу.⁵² Таким чином, тематика Климентієвих віршів є надзвичайно різноманітною, та так чи інакше торкається багатьох аспектів сучасного йому світу – людей, пір року, погоди, тварин, Бога; а також роздуми про більш абстрактні поняття смерті, часу, тощо. Ключовим елементом манери художнього письма Климентія виділяють предметність образності, суть якої знаходиться у просторі навколишньої

⁴⁹ Семенюк Л. С. Стильова природа творчості Климентія Зиновієва. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Т. 2. № 7. С. 157.

⁵⁰ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зиновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 26.

⁵¹ Українська література XVII ст. / І. О. Дзервін та ін. Київ, 1987. С. 17–18.

⁵² Семенюк Л. С. Стильова природа творчості Климентія Зиновієва. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Т. 2. № 7. С. 158.

предметної дійсності.⁵³ Відтак, найбільша кількість віршів присвячені змалюванням тих її аспектів, що автор, імовірно зустрів під час подорожей – людей та їхнього побуту; що надає збірці енциклопедичного характеру. Роль життєвого досвіду автора у створенні віршів є відчутною, багато з яких написані з позиції свідка, що описує явища, котрі бачив на власні очі. Найяскравіше це видно у циклі віршів про ремісників, в яких Климентій Зіновійв детально описує як і елементи їхнього побуту, так і сам процес виробництва. Відображаючи ті чи інші елементи дійсності, автор також іноді порівнює їх зі схожими чи контрастними в інших регіонах (зокрема в Литві та Польщі) у такій формі, котра вказує на те, що він міг бути очевидцем описуваних явищ.

Ті мотиви, які можна класифікувати як *філософсько-релігійні* стосуються передусім Бога, його стосунків із людиною, короткочасності життя останньої, її страждання та смерті загалом. Ці вірші в цілому мають більш меланхолійний тон та вписуються в загальні тенденції барокової поезії писати про змінність долі, плинність часу, тощо. Решту віршів можна віднести до *соціально-побутових*, котрі акцентують увагу на людині та різних елементах світу, котрий її оточує. Сюди вписується великий цикл поезій, що класифікує різноманітних ремісників та їхню діяльність; частина про всіляких тварин; суміжні цикли про жінок, чоловіків та шлюбне життя, тощо. Климентій Зіновійв також звертає увагу на повсякденні складнощі людського життя, присвячуючи поезії нещасним випадкам, війні, скорботі, кашлю та іншим хворобам, бідності, тощо. В межах прагнення створити універсальну картину світу важливим елементом віршів ієромонаха є природні явища. Він присвячує вірші порам року, явищам як грому, диму, вогню, тощо; а в одному з віршів просто перераховує відомі йому види дерев. У поезіях в цілому відображені усі прошарки населення з

⁵³ Семенюк Л. С. Стильова природа творчості Климентія Зіновієва. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Т. 2. № 7. С. 157.

епізодичним фокусом уваги на антагонізмах між ними, зокрема в межах дихотомії «багаті-бідні».

Для викладу Климентія характерним є також певний *дуалізм*, а саме поділ тих чи інших описуваних ним категорій на дві виразні групи: «хороші» та «погані». Відтак, автор відрізняє хороших ремісників, козаків, священнослужителів, тварин, жінок, і навіть природніх явищ від поганих; а також характеризує ті чи інші вади, що роблять людину загалом «поганою». Згадане прагнення до контрастності та антитез є характерною рисою барокової літератури, яку вважають схильною до мелодраматизму та психологічних ефектів, що підсилюють згадану антитезу.⁵⁴ Хоча, дослідниця барокової літератури Лариса Семенюк зауважує, що антитетика Зіновієва є специфічною, адже ґрунтується не на типовому для високої поезії бароко протиставленні земного і небесного, тілесного і духовного, профанного і сакрального (по вертикалі), а по горизонталі, тобто в соціально-побутовій площині.⁵⁵

Тенденційним для такого стилю змалювання є мотив *моралізаторства*, часто присутній в Климентієвій поезії, покликаний не лише критикувати ті чи інші негативні суспільні явища, а і давати настанови безпосередньо адресатам «Віршів». З огляду на наявні звертання до читачів, заклики дописувати частину «Приповістей», та чималу кількість віршів, написаних в цілому у формі звернення; можна припустити, що автор справді мав намір зробити збірку «публічним надбанням», що в перспективі матиме кілька списків. Проте, оскільки книжку не було завершено за життя автора, наразі відомий лише один рукопис, а конкретних відомостей про потенційних адресатів не маємо.

2.2 Особа автора

Оскільки головним об'єктом цього дослідження є вірші Климентія Зіновієва, доцільним вважаємо звернути увагу на характеристику особи автора.

⁵⁴ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. Киев, 1981. С. 126–127.

⁵⁵ Семенюк Л. С. Сильова природа творчості Климентія Зиновієва. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Т. 2. № 7. С. 160.

Єдиним джерелом для дослідження життя ієромонаха Климентія і є його «Вірші. Приповіді посполиті», де в силу особливостей барокової поезії «присутність» автора в тексті є неабияк мінімізованою.⁵⁶ Незважаючи на це, пам'ятка дозволяє зробити певні висновки про біографію її творця, що в майбутньому допоможе здійснити більш глибокий аналіз джерела.

«Климентієм Зіновіївим» називаємо автора умовно, спираючись на його власний підпис, який він шляхом виділення певних літер помістив у вірші, котрим збирався закінчувати збірку – «Иєромонах Климентій Зѣновієв син».⁵⁷ Імовірно, що «Климентій» – ім'я отримане разом із духовним саном, а «Зіновіїв син» – якогось роду патронім, що міг існувати і в якості прізвищевої ідентифікації.⁵⁸ В. Колосова припускає, що він народився в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XVIII ст., а час укладання збірки припадає на період між 1700-1709 рр.⁵⁹

Імовірним місцем народження Климентія було Правобережжя, де він рано осиротів, після чого проживав та вчився в церковній школі.⁶⁰ Проблемі локалізації місця освіти майбутнього ієромонаха присвятила свої дослідження філологиня Мирослава Кулієвич, де за допомогою лінгвогеографічного та палеографічного аналізу джерела дійшла висновку про знаходження осередку освіти на Волинському Поліссі, більш точно локалізованого до околиць Луцька.⁶¹

⁵⁶ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. С. 245.

⁵⁷ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 206.

⁵⁸ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 7.

⁵⁹ Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 22.

⁶⁰ Колосова В. Зіновіїв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227.

⁶¹ Кулієвич, М. Лінгвогеографічний пошук місця навчання Климентія Зіновієва. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (1). С. 100–107.

Припускають, що початкову освіту Климентій здобув у дяківській школі недалеко від місця народження, після чого став спудеєм Києво-Могилянської колегії, де жив у бурсі.⁶² Проте, імовірний період навчання автора в Академії припадає на час підвищеної військової турбулентності, в районі Києва зокрема. В 1665-1667 рр. боротьба за Київ досягла максимуму, і діяльність Академії було призупинено внаслідок спричинених військовим станом руйнувань в 1665.⁶³ Лише у 1669 р. новий ректор Варлаам Ясинський отримав дозвіл короля Міхала Корибута Вишневецького на відновлення роботи закладу, разом із підтвердженням прав і привілеїв Академії після дворічного московського володіння Києвом в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.,⁶⁴ хоча, як відомо, Київ і надалі залишався «під Москвою».

Таким чином виходить, що в 1660-х рр. Києво-Могилянський колегіум не працював бл. 3,5 років, а лейтмотивом років номінальної активності до 1665 р. стало відновлення Академії після масштабної пожежі 1659 р., в той час як «послѣдніе изъ возмужавшихъ питомцевъ ея взялись за оружїе»⁶⁵ в складі козацького війська. Найбільш імовірним видається те, що навчання Климентія було перервано внаслідок цих подій.

Проте, про попереднє навчання у «латинських школах» майбутнього ієромонаха свідчить ряд фактів, такі як його обізнаність у силабічній версифікації, що була типовою для тогочасної книжкової поезії.⁶⁶ Підручники з цього питання («поетики») викладали теорію силабічного віршування винятково латинською мовою, навчитися якій Климентій міг лише у

⁶² Колосова В. Зіновійв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227.

⁶³ Булгаков М. Історія Київської академії. Санкт-Петербургъ, 1843. С. 46–47.

⁶⁴ Асоченский В. Кіевъ съ древнейшимъ его училищемъ Академією. Кіевъ, 1856. С. 195–201.

⁶⁵ Там само. С. 187.

⁶⁶ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 15.

«латинських школах».⁶⁷ Очевидно, що автор також був знайомий із азами музичного мистецтва, адже до деяких місць у тексті він додав музичні ноти.⁶⁸ Також відомо, що Климентій володів польською мовою, вставляючи написані латинською абеткою польські словосполучення та речення в свій текст.⁶⁹

Про життєпис Климентія одразу після навчання відомо надзвичайно мало. Припускають, що він багато подорожував, наслідуючи традицію так званих «мандрівних дяків», тобто колишніх учнів колегіумів чи духовних осіб, котрі не мали постійного місця служіння, та мандрували, шукаючи притулку по школах чи в ролі вчителів у родинях. У XVIII ст. це були бідні студенти, котрі брали щось на кшталт «академічної відпустки» або під час вакацій шукали способів заробити достатньо коштів для завершення навчання;⁷⁰ хоча достеменно невідомо, чи практика мала місце у XVII ст. Мандрівних дяків часто порівнюють із західноєвропейськими вагантами, творчістю котрих було переважно сатиричне віршування побутового характеру. Проте, тематика була набагато більш широкою – від морально-дидактичних і релігійних віршів, до церковних драм, до любовної лірики.⁷¹ Поезія Климентія тематично підпадає під категорії здебільшого морально-дидактичної та побутової лірики з вкрапленнями релігійно-філософських елементів.

Також відомо, що Климентій у вельми молодому віці постригся в ченці і деякий час був монастирським писарем.⁷² Згідно з гіпотезою В. Колосової та І. Чепіги, більшість його подорожей припали вже на час належності до духовного

⁶⁷ Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 25.

⁶⁸ Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 289, 291.

⁶⁹ Там само. С. 249, 254.

⁷⁰ Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова), В. М. Матях. Київ, 2009. Т. 6. С. 490.

⁷¹ Семенюк Л. Традиції західноєвропейського вагантизму у творчості українських мандрівних дяків/ Л. Семенюк // Волинь філологічна: текст і контекст. Вип. 6: Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті / ред. Л. Оляндер. Луцьк, 2008. С. 257–261.

⁷² Колосова В. Зіновійв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227.

сану і були здійснені по справах монастиря, отож назвати його мандрівним дяком не зовсім коректно.⁷³ До того ж, у вірші «Ω волочащы(х)са че(р)нцахъ по мѣста(х) по школа(х), и по ко(р)чемны(х) дворахъ»⁷⁴ Климентій, здається, засуджує такий спосіб життя, називаючи його прибічників «волоцюгами», котрим би не завадило «в(ъ) мн(с)тырѣхъ послушани(и) мѣти». Автор також зауважує, що згаданий спосіб життя є згубним і для світських осіб, проте особливо для ченців, котрі своїм поганим прикладом спонукатимуть інших людей до гріха.⁷⁵

Хай там як, але на сьогодні із самих віршів нам відомо, що автор подорожував справді чимало, за межами Гетьманщини зокрема: литовськими і білоруськими землями, може і деякими воєводствами Корони Польської; імовірно, певний час жив на Закарпатті, Київщині, Волині та Слобожанщині, відвідував Запорізьку Січ.⁷⁶ Припускаємо, що ці мандри були здійснені ченцем вже після прийняття духовного сану по справах монастиря (збір «святої милостині»), можливо навіть не з власної волі. Підтвердженням останнього слугують власні слова Климентія «І лѣпшѣ бы никому доброму дороги ни знат(ъ): да при бѣ(з)печности в дому всегда пробуват(ъ)»⁷⁷. Проте також не виключено, що частина подорожей припадає на час між завершенням освіти і постриженням в ченці, отож стосовного цього періоду Климентієвого життя, можливо, доречно вживати словосполучення «мандрівний дяк».

Інна Чепіга припускає, що Климентій постригся в ченці у молодому віці, проте що його підштовхнуло до цього кроку складно сказати. За однією версією

⁷³ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 9.; Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 37–38.

⁷⁴ Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 61.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Колосова В. Зіновій Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227.

⁷⁷ Цит. за: Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 22.

незадовго після завершення освіти він одружився, проте рано овдовів.⁷⁸ Цілком можна уявити сценарій, де такого роду персональна драма спонукала автора до прийняття чернецтва.

За гіпотезою Пантелеймона Куліша, в період між завершенням освіти Климентія та його вступом у монастир пройшло чимало часу, під час якого автор «перемѣнилъ не одно званіе».⁷⁹ Його гіпотеза полягає в тому, що майбутній ієромонах після завершення навчання певний час був писарем, тоді став дяком, затим попом, невдовзі овдовів і «не зная, что съ собой дѣлать, пошелъ въ монастырь».⁸⁰

Перебування в монастирі, за словами Франка «далось йому, одначе, досить солоно».⁸¹ Свідченням цього може слугувати вірш «Ω(т) здѣ же починаетъ(ъ)са ѿ чѣ(р)нцахъ и о хотящы(х) в чернечество», де Климентій прирівнює чернецтво з вічною скорботою, називає його гіршою долею за бусурманську неволю (з якої, на відміну від монашої обітниці, іноді звільняють), наголошує на неволі ченців у порівнянні зі світськими особами, тощо.⁸² До того ж, дослідниця його творчості В. Колосова зауважує природню жваву і допитливу природу Климентія, схильного «радіше до гумору, ніж до суму, з відкритою душею і практичним розумом»⁸³. Імовірно, що для людини з таким характером, життя в монастирі цілком могло бути випробуванням. За його власними словами: «Пише(т) же о томъ чину сове(р)шенъ дознавецъ: и на(д) всѣхъ в не(мъ) стр(д)лцѣвъ бѣднѣ(и)ши(и) стр(д)лецъ», проте, полишити чернецтво означало б «Бѣгу наругати»⁸⁴, отож очевидно не було для нього варіантом. З іншого боку,

⁷⁸ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 8.

⁷⁹ Куліш П. Обзоръ украинской словесности: Климентій. *Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ*. 1861. Январь. С. 200.

⁸⁰ Там само. С. 165–166.

⁸¹ Цит. за: Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 32.

⁸² Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 92–94.

⁸³ Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 32.

⁸⁴ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 93.

цей вірш можна розцінювати суто як констатацію непростой природи шляху монаха, або як засторогу іншим не постригатись у ченці, ретельно не зваживши усі наслідки цього вибору.

Про допитливу та багатосторонню природу ієромонаха свідчить широкий спектр представленої в збірці тематики – від теологічних та філософських рефлексій про бога, смерть, природу, фундаментальні закони моралі тощо до цілого циклу віршів про різноманітні ремесла та суспільні явища. Очевидно цікавився фольклором та т. зв. «народною культурою» (про це та інші аспекти джерела далі).

Є дані, що в зрілому віці (власне під час написання свого твору) Климентій за щось зазнавав утисків, що підтверджується його словами «будучи в гоненні, писавъ із(ъ) ско(р)би їхъ»⁸⁵, проте що це було за «гоненіє» невідомо. Можливо, цим словом автор називає ті подорожі на користь монастиря, котрі він був змушений здійснювати. Проте, мотив різноманітних страждань та меланхолійних роздумів був досить часто повторюваним у поезії Климентія.

Окрім того із віршів маємо інформацію, що Климентій багато хворів упродовж всього життя на зубні хвороби, кашель, «немощі трясавичні», тощо. Імовірно, що поганий фізичний стан був додатково погіршений виснажливою роботою писарем в молоді роки (принаймні так це змальовує автор у вірші, присвяченому писарям)⁸⁶. Проте, Климентій дожив до похилого віку і закінчив своє життя на Чернігівщині (де було знайдено його збірку) після 1712 року, маючи сан ієромонаха.⁸⁷

⁸⁵ Цит. За: Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. В. Німчук. Київ, 1971. С. 9.

⁸⁶ Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ, 1964. С. 31.

⁸⁷ Колосова В. Зіновіїв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ, 2001. С. 227.

Відтак, на думку істориків літератури «Вірші. Приповісті посполиті» належать до низового бароко та інкорпорують такі його ключові характеристики: проста (не книжна) мова написання, анонімність автора, та широка репрезентація побутових рис в тематиці. «Вірші» також містять певні елементи літературного бароко загалом, як от тенденція до циклізації та універсалізму, а також мотиви стосунків всемогутнього Бога з людиною, людської гріховності, спасіння, тощо. Тематика творів є різноманітною та відносно ділиться на соціально-побутову (більшість), та філософсько-релігійну (меншість), проте обидві умовні групи вписуються в ширші тенденції барокової літературної традиції дуалізму, антитетики, та настановчо-моралізаторського характеру написаного.

Із наявних досліджень біографії Климентія Зіновіїва, нами було виокремлено основні для цього дослідження аспекти життя автора задля формування якомога більш цілісної картини його особи, а також можливі джерела того чи іншого ставлення до жінок, чому буде присвячено розділ IV. Таким чином, ми виявили ряд важливих з цієї точки зору фактів: по-перше, Климентій переважну більшість свого життя був монахом, що означає апріорну «віддаленість» від усього жіночого ще з ранньої молодості. По-друге, ієромонах, імовірно, був сиротою, факт чого міг мати вплив на формування в нього образу матері та його пізнішого відтворення цього образу у своїй поезії. По-третє, Климентій був вихований та здобув освіту в чоловічому середовищі (перше в дяківській школі; тоді, імовірно, в Києво-Могилянському колегіумі), що можна трактувати як першу фазу згаданого вище символічного «віддалення» від жіноцтва як такого. До того ж, факт освіченості Зіновіїва є для нас важливим також з точки зору абсолютного домінування маскулінності в тогочасній схоластичній традиції, що не могло не зумовлювати формування відповідного ставлення до фемінності. По-четверте, гіпотетичне раннє вдівство Климентія

теж могло стати одним із параметрів формування того чи іншого світоглядного сприйняття жіноцтва. По-п'яте, формування життєпису дозволило нам виявити інші деталі, що можуть бути релевантними в цьому контексті: слабке здоров'я, велика кількість подорожей Гетьманщиною та за її межами, тощо. Як саме вищеперераховані фактори вплинули на наявність того чи іншого образу жінки а також їхню класифікацію буде детально розкрито в наступних розділах.

Розділ III Жінка у «Віршах» Климентія Зіновіїва

Даний розділ присвячений власне характеристиці того, як автор обраного для дослідження джерела подає жінку. В ході аналізу типології жіночих образів та способів їхнього змалювання метою є з'ясувати погляди чоловіка-ченця зламу XVII-XVIII ст. на стать в цілому, та на специфічні гендерні ролі жінки зокрема. Відтак, основним завданням є виділити, систематизувати та охарактеризувати ті ключові «жіночі ролі», крізь призму яких Климентій Зіновійв сприймає жінку. Це у подальшому дозволить поставити виявлене у ширший контекст доби, а також зробити висновок про «типовість/не типовість» індивідуального бачення Климентія. Систематизовані в цьому розділі «жіночі образи», які корелюються зі згаданими вище ролями, було виділено спираючись на сталий набір характеристик, який було виокремлено в ході аналізу джерела. Точні згадки, які б відповідали згаданим ролям не завжди є уніфікованими: найчастіше автор використовує загальне «жона» або іноді «дєвица» якщо акцент зроблено на її незаміжньому статусі. В контексті взаємодії з дітьми Климентій найчастіше надає перевагу «мать». Відтак, відштовхуючись від контексту, у підрозділі 3.3 було проведено власне якісне групування. Для цього розділу використано винятково вірші, написані власне ієромонахом, не звертаючись до частини «Припоѣсти [...]», адже вона не є авторською і її буде залучено в наступному розділі про загальний «жіночий дискурс» доби.

З урахуванням структурного поділу джерела звертаємо увагу, що для цього розділу було використано лише авторські вірші без залучення частини «Припоѣсти або те(ж) присловіа посполитые». Із написаних особисто Климентієм 369 віршів різного змісту, так чи інакше стосуються жінок 52, або бл. 14%. Найбільша їхня кількість сконцентрована у розділі «...ѿ женахъ розны(х) [...]», а також у її продовженні «...ѿ мужехъ [...]», та із епізодичними вкрапленнями у частинах на інакшу тематику.

3.1 Особливості жіночої статі

Із найпершого вірша Климентій демонструє погляд на статі, як на два окремі світи, що не мають нічого спільного та виконують полярні ролі (чоловік несе військову службу, жінка перебуває вдома в безпеці, що пояснює їхню кількісну перевагу над першими). З одного боку, він визнає Богом зумовлену владу чоловіка над жінкою, а з другого – жіночу неспроможність зрозуміти «мужє(и)ских рєчи(и)»⁸⁸. Авторіві також притаманне певне дистанціювання однієї статі від іншої, зокрема вбачаючи в протилежній щось приховане: «великаа бо вѣмъ в то(м) дѣлє та(и)на», котра відома лише жінкам.⁸⁹

Згадане дистанціювання умовно підкріплюється різною «біблійною генеалогією» чоловіків та жінок. Відтак, автор використовує сюжет про гріхопадіння як легітимацію недовіри, а також ставить умовний знак рівності між Євою і рештою сучасних йому жінок, адже так само як «Ада(м) прє(з) жєну ласки бжо(и) о(т)паль», жінки і досі віддають чоловіків «с(м)єртно(и) кля(т)вѣ».⁹⁰ Він зауважує, що навіть святі часом ставали їхніми «жертвами», отож звичайні чоловіки тим більше не здатні чинити спротив. До того ж, у вірші «Ω танцюючи(х)», автор засуджує танці за нагоди весілля та інших святкових подій як гріх. Проте, вірш знаходиться у циклі поезій про жінок, котра була начисто переписана автором (що свідчить про навмисність групування); а також зустрічаємо в тексті алюзію до біблійного сюжету про усікновення голови Йоана Хрестителя: «Пр(д)тєчу бо сѣого обез(ъ)главили».⁹¹ Наскільки відомо з Біблії, не лише саме «плясаніє» цьому сприяло, як пише Климентій, а власне дії двох жінок – Іродіади та її доньки, котрі фактично змусили царя Ірода вбити Предтечу.⁹² Локалізація цього вірша в згаданому розділі свідчить про умовне

⁸⁸ Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 97.

⁸⁹ Там само. С. 100.

⁹⁰ Там само. С. 97.

⁹¹ Там само. С. 102.

⁹² Мр. 6:14-30.

дистанціювання статей шляхом протиставлення – «лихі наміри» жінки, котрі хитрістю схиляють чоловіка до гріха.

Кардинально відмінною від чоловіка Климентій сприймає жінку і на фізіологічному рівні: «пекелнаа горячо(ст) в же(н)скомъ тѣли»⁹³, що є його способом пояснити жіночу спроможність прати хустки в річках під час сильних морозів. В тексті також можна простежити певне розділення жінок та чоловіків за здібностями. Говорячи про жіночу освіченість, наприклад, Климентій зауважує що «могла бѣ це(р)ковъ и бѣз ныхъ пи(с)ма обходити», адже світі достатньо однієї писемної статі, а сама навичка є суто чоловічою.⁹⁴ Погляд на стать є загалом невід’ємним від погляду на жінку, відтак частково пояснює описані нижче позиції.

3.2 Поділ жінок за Климентієм Зіновіївим

Жінок, крізь Климентієву призму сприйняття, можна умовно поділити на дві категорії: хороші (моральні, із чеснотами, котрі виконують Богом визначену роль) і злі (аморальні, гідні Божого покарання). До того ж, якщо на думку автора жінці бракує тієї чи іншої чесноти, то вона апріорі «погана» і в усьому іншому. Відтак, «сварлива» жінка автоматично перебуває в товаристві із дияволом; та, що п’є горілку – також зраджує чоловікові, тощо.

Його баченню характерна також певна автоматична *підозра* до жінки, котра майже межує із відчуттям загрози. Таким чином, він радить чоловікам не спати надто багато чи надто глибоким сном, адже в цей час його дружина «о зломъ дѣлѣ промышляеть и мужевы своему вѣры не с(ѣ)храняеть»⁹⁵, а також загалом «не даяти ни в че(м) вѣры жена(мъ)»⁹⁶. До жіночої освіченості Климентій Зіновіїв також ставиться із острахом: «жена писменна муже(м) просты(мъ)

⁹³ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 100.

⁹⁴ Там само. С. 99.

⁹⁵ Там само. С. 121.

⁹⁶ Там само. С. 97.

погрожаєть».⁹⁷ Близькою до цього є ідея необхідного фізичного контролю над жінкою (умовно, побиття для профілактики), за відсутності якого чоловік їй «во все(м) са схыляєть» і не помітить, як вона йому «сме(р)ть готуєть».⁹⁸ Вищеописана риторика недовіри може свідчити про наявність певного відчуття загрози від жінки, котра витікає із вищеописаного бачення статей як двох полярностей, що неодмінно призводить до дистанціювання.

Характерною складовою такого погляду на жінку є також її певна *дегуманізація*, яку найяскравіше видно у вірші, котрий проводить аналогію між недовірою коню та дружині: «коню в полю завше вѣры не (и)ма(и): а жонѣ в дворѣ всеє(и) правды не о(т)крыва(и)», адже вона так само як і залишений без нагляду кінь обов'язково щось «злое помышляєть».⁹⁹ Пишучи про жінок, котрі не підпадають під його критерії моральності (про них див. у підрозділі 2.3), Климентій використовує експресивну, часто дегуманізуючу лексику на кшталт «злою тварію» (імовірно – злим творінням Божим),¹⁰⁰ «проклятою», «бѣоме(р)зкихъ», «бестіи», «шкапа» тощо. Проте, навряд можна говорити про повну демонізацію жінки – наприклад у вірші «Ω створе(н)яхъ бѣи(х) и діаволски(х)», жінку до «творінь диявола» він не відносить.¹⁰¹

Вартим зауваги в контексті бачення жінки також є погляд автора на домашнє насильство, котрий зводиться до «любити яко дѣшу єдна(к) товкти вла(с)не грушу».¹⁰² Давати по ребрах він рекомендує кожен день, у випадку якщо дружина «сварлива», адже «та(к) певне о(т) бѣа при(и)мешъ нагороду»;¹⁰³ а якщо дружина «зла» - бити її києм, припікати спину біля гарячої печі,

⁹⁷ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 99.

⁹⁸ Там само. С. 115.

⁹⁹ Там само. С. 166.

¹⁰⁰ Беринда П. Лексикон Словенороський (1627) / підг. Тексту В. В. Німчука. Київ, 1961. С. 131.

¹⁰¹ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 190.

¹⁰² Там само. С. 166.

¹⁰³ Там само. С. 105.

скручувати кінцівки аби врятувати «свою и жоны зло(и) душу».¹⁰⁴ Винятком тут, хіба, виступає дружина попа, котру Климентій рекомендує не бити, не ображати та шанувати з огляду на заборону священникам одружуватись вдруге та на ту самотність, яку приносить вдівство у похилому віці. Тут, звісно, варто звернути увагу на широку поширеність фізичного впливу в контексті тогочасних виховних практик загалом, відтак жінку не можна назвати унікальним об'єктом побиття (про це йтиметься детальніше у розділі IV, себто контекстуальному). Автор також широко використовує риторику, котра апелює до жіночої пасивності: «де(р)жащему и(х тамо)», «мѣ(т) вє(р)хъ на(д) жєною», «пред мужє(м) смиря(и)са», «жоны на у(з)дѣ де(р)жати», тощо.

Варто відзначити, що чимала кількість віршів Климентія написана у формі *настанови* жінкам та, відповідно, має моралізаторський характер, місцями зводячись до порад побутового рівня. Наприклад, у вірші про присипляння дітей аби уникнути їхнього придушення, автор рекомендує класти біля себе старших дітей, які «Ω(т) нє(и) са(м) са далѣ(и) до краю ω(т)сунєть»¹⁰⁵. А у вірші про померлих немовлят він радить жінкам не плакати за ними, адже вони ще не встигли принести збитків. Натомість, плакати він вважає доречним за старшими дітьми, котрі померли не відробишви хліб, яким їх годували.¹⁰⁶ Автор також застосовує біблійні сюжети в якості настанов, наприклад переказ історії про святу Анну у вірші про безпліддя, як доказ того, що за умови достатньої набожності, бог зможе організувати безплідній жінці «непорочне зачаття»; або відсилка до Содому у застереженні жінкам проти сну поруч із дорослими синами.

Також, чоловіки в Климентієвій поезії іноді постають в ролі *жертв жінок*: «о(т) нихъ пако(ст) намъ немоцны(мъ)»¹⁰⁷. Тісно пов'язане із цим є бачення

¹⁰⁴ Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 115.

¹⁰⁵ Там само. С. 110.

¹⁰⁶ Там само. С. 108.

¹⁰⁷ Там само. С. 98.

деяких жінок як гріховних, котрі умовно «тягнуть на дно» інших у своєму оточенні. Це може стосуватись як жінок, котрі «прє(л)ще(н)ми своїми вѣчны(х) блѣ лишаю(т)»¹⁰⁸, так і тих, хто народжує дітей поза шлюбом, дружин, що зловживають алкоголем і «мужа в нищету увождаєть»¹⁰⁹, чи матерів, що сплять в одному ліжку із дорослими синами, тим самим спокушаючи їх на гріх. В схожій ролі виступає жінка-корчемниця, яка «ты(мѣ) свои(мѣ) дѣломъ»¹¹⁰ занапащає чимало чоловіків (з контексту вірша мова може іти як про розпусту, так і про «занапащення» спиртним). Цей стереотип «гріховної жінки» присутній у Климентієвій поезії і в контексті алюзії до біблійних історій, зокрема в описаному вище сюжеті про обезглавлення Йоана Предтечі або спокушання Адама на гріх Євою.

Проте, найменш консервативно Климентій Зіновійв розглядає жінку крізь призму *шлюбних відносин*. Тут переважають більш еквівалентні змалювання, де критерії оцінки вад та чеснот є однаковими для обох статей. Відтак, обоє в шлюбі є «зв'язаними» один до одного присягою та мають рівною мірою виконувати подружній борг; примусовий шлюб за ініціативи родичів є згубним рівною мірою для обох, як і шлюб «не в равно(с)ти лѣтъ будучи»¹¹¹; важливим є критерій спільної віри та етнічного походження; третій шлюб є однаковим гріхом для обох, єпитимію за який рівною мірою мають нести обоє, а надто і за заборонений четвертий, тощо. Також варто відзначити, що жіноче життя, за Климентієм, має таку ж саму цінність як і чоловіче – у вірші про «родытеле(и) свои(х) іли женѣ забо(и)цы»¹¹² вбивство дружини фактично прирівнюється у гріховності до вбивства батька. Крізь призму шлюбних відносин авторові притаманна навіть певна *романтизація* жінки: у меланхолійному вірші «Ω

¹⁰⁸ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 100.

¹⁰⁹ Там само. С. 106.

¹¹⁰ Там само. С. 103.

¹¹¹ Там само. С. 115.

¹¹² Там само. С. 70.

безженномъ житіи іночєскомъ»¹¹³ він описує недоступні йому стосунки і жіночу роль в них як партнерки та джерела втіхи і підтримки, якої прагне будь-який чоловік.

Відтак, Климентієвому баченні характерним є сприйняття статей як кардинально полярних, що як наслідок має певне «іншування» жінки, як на духовному рівні, так і на фізичному, що підкріплюється певними біблійними тезами про жіноче начало. Такий погляд призводить до загальної недовіри жінкам, їхньої дегуманізації, навіть подання чоловіка в ролі їхньої жертви з метою обґрунтування та виправдання насильства. З іншого боку, наявний більш рівноцінний, а деколи і романтизований погляд на жіноцтво, здебільшого в контексті шлюбних відносин. Характер жінки, крізь призму сприйняття ієромонаха, зазвичай детермінується виконанням чи невиконанням тієї чи іншої суспільної ролі, відтак, наступна частина присвячена аналізу вищезгаданих ролей і, відповідно, жіночих образів у Климентієвих «Віршах».

3.3 Жіночі образи

Наявні в Климентієвій поезії жіночі образи можна умовно представити у вигляді дуальності «хороша-погана». Таким чином, у віршах присутній як ідеал виконання тієї чи іншої ролі (мати, дружина, вдова, тощо), так і її антипод – жінка, що погано виконує «Богом дану» їй роль. До того ж «проміжних варіантів» автор як правило не розглядає – жінка є або уособленням усіх чеснот одразу; або ж квінтесенцією зла, чий шанси на спасіння відсутні. В досліджуваному джерелі нами було виділено 6 основних жіночих образів: дружина, мати, вдова, господиня, відьма та черниця.

3.3.1 Образ дружини

Жінка в ролі дружини зустрічається у «Віршах» найчастіше – їй присвячено бл. 47% усіх поезій про жінок. Симона де Бовуар писала: «Фундаментальна характеристика жінки, що вона – Інший в основі цілого, два

¹¹³ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 95.

компоненти якого є необхідними один для одного»¹¹⁴. Це, на нашу думку, найбільш вдало підсумовує ту дуальність, із якою Климентій Зіновійв підходить до змалювання цієї жіночої ролі. З одного боку, очевидним для нього є важливість елементу любові та взаємної згоди на шлюб, що робить стосунок угодним Богу «если не мѣють любви сове(р)шенно: буде(т) житіє ме(ж)ду іми развраще(н)но»¹¹⁵; проте, з другого, автор закликає чоловіків до недовіри своїм дружинам та тримати їх у підкореному стані, застосовуючи фізичну силу (що також є угодним Богу).

«Хороша дружина», на думку Климентія, передусім має вступити в цю роль вчасно, аби не стати «заматерѣлою дѣвою»¹¹⁶, а також в ідеалі має бути приблизно однакового віку зі своїм чоловіком. До того ж, мінімальний шлюбний вік автор визначає як 13 років для дівчини та 16 для хлопця, адже «недорослы(и) му(ж) буде(т) в цу(р)ки грати: а малаа неѡѡста куклы справовати»¹¹⁷. Бажаним також є елемент кохання, який забезпечить більш злагоджене співжиття та стане певного роду буфером у конфліктних ситуаціях, допоможе запобігти втечам і розлученням, тощо. На роль хорошої дружини Климентієм розглядаються винятково ті, що мають спільну віру та етнічне походження, зокрема на першому місці є саме спільна віра, а не соціальний статус чи станова належність. Якщо дружина неблагочестива (за Климентієм не православна) або навпаки, тоді «не мѣють и такіи ме(ж) собою згоды».¹¹⁸ Етнічна належність також є важливою для автора, тобто належність до «є(д)ныхъ люде(и)».¹¹⁹ Межа між цими категоріями не завжди є ясною, наприклад «лях» протиставляється «благочестивому», але «москаль» та «литвин» хоча обоє є «благочестивими», не відповідають ідеалу шлюбу між

¹¹⁴ De Beauvoir S. The Second Sex. London, 2011. P. 9.

¹¹⁵ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 113.

¹¹⁶ Там само. С. 104.

¹¹⁷ Там само. С. 117.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. С. 116.

людьми зі спільним походженням. Для хорошої жінки, за Климентієм, чоловіком стане «правдивы(и) руснакъ козаць украинець породы малоро(с)си(и)ско(и)». ¹²⁰ «Хороша дружина» також мусить бути чесною, зберігати вірність чоловікові у всіх випадках (навіть за його відсутності чи при проживанні у корчемному дворі) та «о зломъ дѣлѣ не промышляти» ¹²¹. «Ідеальна дружина» також мала бути здатною вести господарство самотужки та певний час залишатись без чоловіка, що, імовірно, було актуальним з огляду на часті військові дії. Важливим критерієм цих «жень мужны(х)» ¹²² для Климентія було збереження вірності чоловікові, проте з тону вірша можна зробити припущення про засторогу автора тим жінкам, що під час довгої відсутності чоловіка займались проституцією. Прямої апеляції до саме цього промислу немає, можливо, в силу певної суспільної табуїзованості чи традиції говорити метафорично про незручні теми, проте автор називає цей вид скакання в гречку «працею», натякає на множинність клієнтури, та постійно впродовж вірша апелює до матеріальної сторони явища. ¹²³ Антиподом «ідеальної дружини» є, передусім, «сварлива та злоязична» жінка, яка є абсолютним антигероєм для Климентія і яку варто «з(ъ) свѣта скоренити» ¹²⁴. Тематично близькою до цього також є образ жінки, що має «старшинство» над чоловіком, тобто та, що підриває традиційні ролі активності-пасивності, контролю і підкорення. Ця умовна влада над чоловіком, на думку автора, перешкоджає спасінню обох їхніх душ та рано чи пізно призведе до вбивства чоловіка жінкою. Серйозною вадою також вважається жіноче пияцтво, зокрема крізь призму негативних економічних наслідків цього для чоловіка. Неправославне походження чи статус «перехреста» також розглядається як атрибут «неблагочестивої» жінки, адже

¹²⁰ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 116.

¹²¹ Там само. С. 121.

¹²² Там само. С. 111.

¹²³ Тут мова може йти не лише про сексуальні послуги за гроші, а і просто про зраду законним чоловікам шляхом зносин або шлюбу з іншим.

¹²⁴ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 105.

кохання між неєдиновірними, за словами автора, «разварщєн(н)о».¹²⁵ Беззаперечно поганою також є та дружина, котра приховує наявність двох чи більше попередніх шлюбів, аби священник одружив її втретє чи вчетверте, що є гріховним і вартим покарання єпитимії (стосується це, до речі, також і чоловіків).

3.3.2 Образ матері

Образ жінки-продовжувачки роду, котрим присвячено бл. 30,8% поезій про жінок, є одним із ключових для Климентія, адже саме це розглядається ним як найголовніша місія протилежної статі. Відтак, жінка, що добре виконує цю роль, передусім, багатодітна, що пояснюється високою потребою у швидкому відтворенні населення на зламі XVII-XVIII ст. з огляду на постійні військові дії: «тако(и) была (б) о(т) всяки(х) козаковъ похвала».¹²⁶ В цьому самому контексті сам автор проводить паралель між обов'язком народити дитину і обов'язком «в во(и)ско люде(и) примножати».¹²⁷ Винятковою повагою ієромонах відзначає тих жінок, що народжують близнят, особливо якщо в них виходило зберегти життя обом. Саме народження також мало відбуватись належним чином та у правильний час: «не мощно є(ст) тоє(и) рєчи ѿ(т)кладати [...] лѣпше(и) гды у своє(м) дому то раждаєтъ»; та, звісно, не менше аніж через 9 місяців по весіллі.¹²⁸ Народивши, хороша матір, на думку Климентія, має присвятити своє життя догляду за дітьми: самій годувати їх груддю, оберігати життя, та загалом виховувати «у вше(и)яки(х) цнота(х)»¹²⁹ і на хвалу Богів. «Правильна» матір, за автором, також має бути милосердною, тобто любити свою дитину, аби вона в майбутньому так само ставилась до власних дітей.

¹²⁵ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 117.

¹²⁶ Там само. С. 110.

¹²⁷ Там само. С. 268.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само. С. 106.

Таким чином, якості, що вирізняють антипод образу хорошої матері – усе, що шкодить дитині, як на фізичному рівні, так і на духовному. Наприклад, незважаючи на гріх народження позашлюбних дітей, якщо жінка «уважывши о(т)роча не згубить»¹³⁰, забезпечить хрещення і подальше побожне життя, вона матиме шанс на спасіння шляхом успішного виконання цієї суспільної ролі. Проте, найпершим свідченням поганого виконання ролі матері – безпліддя, у якому автор вважає винними самих жінок, котрі «не годны дара в(ъ) бѣа пріяти».¹³¹ Під образ «поганої матері» також підпадали ті, хто з необережності чи в нетверезому стані присипляли дітей, відтак зазнавали невдачі у виконанні своєї головної функції – збереження життя потомства. В контексті «духовної шкоди» дитині, автор наводить приклад про жінок «сплющы(х) вкупѣ на єдины(х) ложа(х)»¹³² із своїми синами, старшими за 10 років. Погана матір, таким чином, нехтує зважати на «спокусливу» природу власного тіла, що може призвести до гріха, навіть без наявного на це наміру. Жінка, що за Климентієм неналежно виконує роль матері також не мала «жадно(и) мл(с)ти» до своєї дитини, зокрема в контексті побиття та годування груддю «не хота».¹³³

Отже, у поглядах автора на материнство простежуємо певну дуальність – з одного боку це діяльність в ім'я Бога, але використана риторика водночас відсилає до чогось брудного – «тѣло кровію будеть оскве(р)ненно».¹³⁴ Проте, за умови правильного на думку Климентія виконання, ця роль стає надважливою в контексті образу «ідеальної жінки доби».

3.3.3 Образ вдови

З огляду на постійність військових дій, що мали місце на теренах Гетьманщини за життя Климентія, чисельну більшість жінок у структурі

¹³⁰ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 101.

¹³¹ Там само. С. 98.

¹³² Там само. С. 122.

¹³³ Там само. С. 267.

¹³⁴ Там само. С. 106.

популяції, традиційно вищий рівень чоловічої смертності та менші можливості повторного шлюбу для жінки,¹³⁵ вельми актуальною постає для нього роль жінки-вдови. Він сприймає вдовство як іще одну роль, яку жінка може виконувати належним чи неналежним чином. Відтак, «хороша» вдова має бути «жывущыа в(ъ) чистости че(ст)ныа» та не піддаватись «страсти плол(т)ско(и) навіть на рівні думок, отожд нагородою за це «те(р)пеніє» вона матиме душевне спасіння.¹³⁶ «Правильна» вдова священика, наприклад, не лише не має права на повторний шлюб, а і взагалі мусить після смерті чоловіка постригтись в черниці, аби її не вдарив «ангелъ кулакомъ».¹³⁷ У вічі також впадає відносно невелика чисельність поезій про саме цю суспільну групу – бл. 3,8% від загального числа віршів про жінок, хоча вдови загалом становили 12,7% жіночого населення.¹³⁸ Можливо, це пов'язано із відносно низьким рівнем суспільного очікування від вдів, котрі за логікою Климентія вже «виконали своє призначення», та, аби уникнути скоєння майбутніх гріхів, фактично мусять лише утримуватись від стосунків із чоловіками або вдома, або в монастирі.

3.3.4 Образ господині

Жінці-господині автор також не виділяє надто багато місця (бл. 7,8% віршів про жінок): можливо, ця роль є другорядно у порівнянні із материнством чи шлюбним життям, або є настільки невіддільною від останнього, що Климентій не вважає за потрібне на ній зупинятись. Автор звертає увагу на жінок-господинь корчемних дворів, проте винятково крізь призму їхньої моральності в такому «блудному» середовищі, для збереження якої він визнає потрібна «великаа о(т)важность»¹³⁹. Відтак, погана господиня корчми бере

¹³⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ, 2016. С. 165.

¹³⁶ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 99.

¹³⁷ Там само. С. 269.

¹³⁸ Сердюк І. Вдівці і вдови в Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. № 1-4. Полтава, 2008. С. 175.

¹³⁹ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 103.

участь у її подвійному призначенні як борделя, тим самим «гублячи» чоловіків у своєму оточенні. Погане виконання ролі господині також могло означати пияцтво, що тягнуло за собою «нищету»¹⁴⁰. Хороша господиня, на думку Климентія, також може відзначатись гостинністю, відтак наявністю готової їжі в домі для мандрівників, або навіть у містах на продаж. З огляду на часті подорожі самого автора, логічно видається його увага саме до «хорошої господині» в цьому контексті. У «Віршах» також знаходимо образ «хорошої господині», яка здатна довгий час жити наодинці без чоловіка, що зважаючи на постійний характер військових дій на зламі XVII-XVIII ст., справді було актуальною потребою. Головним досягненням жінок в цьому контексті автор вважає радше збереження вірності чоловікові за його відсутності, аніж ведення власного господарства.

3.3.5 Образ відьми

В Климентієвій поезії також можна виділити образ відьми, який знаходимо в бл. 5,7% поезій про жінок. Ця «суспільна роль», звісно, має винятково негативні конотації, що виражається в епітетах «бѣоме(р)зскихъ», «проклятыхъ» та «дѣшепогибе(л)ны(х)» щодо шепітниць, чарівниць, ворожок, тощо. Окрім зносин із дияволом та ошукування людей за гроші, їхньою ключовою вагою є прирікання інших на посмертне покарання у пеклі, адже Климентій вважає їхніх «клієнтів» вартими відлучення від церкви.¹⁴¹ Із інших віршів бачимо, що «вживання баб» та їхнього зілля практикувалось серед жінок у випадку безпліддя.¹⁴² Також цікаво, що «товары(ст)во зъ діяволо(м)»¹⁴³ автор приписує не винятково чаклункам, а й усім «сварливим і злоязичним» жінкам, котрих він вважає проклятими. В цьому ж контексті варто звернути увагу на значення віку жінки для цього образу – в усіх випадках Климентій використовує загальне

¹⁴⁰ Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 106.

¹⁴¹ Там само. С. 101–102.

¹⁴² Там само. С. 99.

¹⁴³ Там само. С. 105.

«баби»; а у вірші про чоловіків, що одружені на старших жінках він пише: «же са(м) себе сатанѣ в(ъ) обла(ст) даваєть: понѣва(ж) жонѣ свое(и) во все(м) схыляеть»¹⁴⁴. Тут варто зазначити про багатозначність згаданого терміну, котрий у Гетьманщині XVII-XVIII ст. міг означати, наприклад, повитух, без акценту на їхньому віці. Також, «баба» могла відсилати суто до жінки, що практикувала чари, без особливого наголосу на віці, хіба імпліцитному. Згадана риторика в саме такому значенні була поширеною в Гетьманщині означеного періоду, зокрема в судових справах про чари та в певних текстах, наприклад Й. Галятовського. Проте, в перспективі Климентія Зіновієва «баба» найімовірніше означала літню жінку, з огляду на вживання цього терміну поряд із «дідом» в побутовому контексті.¹⁴⁵ Отож чоловіку бути залежним від старшої жінки, на думку Климентія, фактично дорівнює віддавати душу дияволу, що перегукується зі схожим сприйняттям чоловічої асоціації з відьмою, що призводить до того самого наслідку Божого покарання. У «Віршах» простежується певна відраза до старшої жінки загалом, зокрема незаміжньої: «о(т) мене бабо о(т)коснися и не ты(л)ко наявѣ, и вво снѣ не сниса».¹⁴⁶

3.3.6 Образ черниці

Змалюванню інокіні автор виділяє порівняно небагато місця (бл. 7% від загальної кількості віршів про жінок), можливо, внаслідок нечисленності виконавиць цієї суспільної ролі у порівнянні із дружинами чи матерями. Однак він зауважує, що жінкам варто вступати до чину «дѣвицею», тобто не мати до цього шлюбу. У разі наявного попереднього шлюбу, автор рекомендує «окаяннице» негайно повернутись до чоловіка, просити вибачення та

¹⁴⁴ Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 114.

¹⁴⁵ Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. С. 169–170.

¹⁴⁶ Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 104.

«смирят(и)са».¹⁴⁷ Проте, категорію черниць автор виділяє як єдиних жінок, яким в нагоді може стати освіченість (для вдосконалення виконання релігійних практик), хоча загалом вважає, що «могла бь це(р)ковъ и без ныхъ пи(с)ма обходити».¹⁴⁸ Також, у вірші «Ω волочащы(х)са чє(р)нцахъ», яким автор рекомендує не давати милостині і «кіями частоват(ь)»,¹⁴⁹ біля кожної згадки слова «чернець» зверху дописано «і черниця» (у відповідних відмінках). Останнє, що він зауважує з приводу черниць це те, що на відміну від світських жінок, їм не заборонено входити до вівтаря.

Вартими уваги для цього дослідження є не лише наявні у «Віршах» образи, а також і ті, котрих бракує. Головною мірою мова іде про цілковиту відсутність станової градації – жінки виступають єдиним монолітом, виділеним за суспільним «призначенням», яке вони або виконують, або не виконують. Окремо про дітей жіночої статі автор також не пише, лише про «дівиць» з точки зору шлюбної поведінки. Таким чином, поза контекстами означених вище ролей жінки як окрема суспільна група загалом не фігурують – поза циклами про жінок, чоловіків та шлюб, Климентій надає перевагу загальному «ко(л)вєкъ», та «лю(д)». У циклі поезій про різноманітні ремесла, автор зазвичай пише про них як про чоловічі, іноді благословляючи того чи іншого ремісника разом із його дружиною та дітьми наприкінці вірша. Винятком тут виступає ткацьке та швецьке ремесло, про яке автор пише як певного роду «сімейний бізнес», в якому беруть участь і дружини ремісників.

Отож, для погляду Климентія характерним є певна дуальність у сприйнятті жінки: вона є одночасно «іншим», деколи дегуманізованим та підозрілим «чужим» з одного боку; та важливою частиною шлюбної дихотомії, гідною любові супутницею чоловіка, та людиною із чеснотами – з іншого. Наявність

¹⁴⁷ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 107.

¹⁴⁸ Там само. С. 99.

¹⁴⁹ Там само. С. 61.

чи відсутність згаданих чеснот зазвичай детермінується успішністю виконання тієї чи іншої суспільної ролі. Ці ролі зводяться до шлюбного чи батьківського контексту, отож, автор не розглядає жінку саму в собі, а лише в межах її взаємодії з іншими. Відтак, наявне у «Віршах» змалювання вирізняється певною «побутовістю» - автор не розглядає жіночі характери глибше, аніж крізь призму спрощеної дуальності «хороша-погана». Описуваному погляду також характерна певна відсутність градації вад – подружня зрада, умовно, чи проституція постає еквівалентною «сварливості» і відносить жінку до категорії «злих». Таким чином, внаслідок цього есенціалізму, обмеженості та поверховості категорій сприйняття та загалом спрощеному методу оцінки, в бачені Климентія Зіновіїва містяться, часом, протилежні концепти. Спираючись на виділені нами в цьому розділі ключові жіночі образи у «Віршах», наступний розділ поставить їх у загальний контекст «жіночого дискурсу» доби, що дозволить зробити подальші судження щодо типовості/не типовості вищеописаного дуалізму в погляді.

Розділ IV Погляди Климентія Зіновіїва у контексті ранньомодерних уявлень і практик

У цьому розділі ми виходимо з попереднього припущення, що твори Климентія Зіновіїва є відображенням «гендерного дискурсу» доби. Відтак, метою цього розділу є водночас зрозуміти згаданий дискурс шляхом використання візії Климентія, а також знайти можливі джерела того чи іншого його погляду на жіноцтво. Таким чином, завданням цього розділу є порівняти погляди автора на стать загалом та жінок зокрема із іншими зафіксованими поглядами чи враженнями (наскільки це можливо без повної реконструкції дискурсивного поля), відтак зробити висновок про їхню оригінальність/неоригінальність в контексті доби.

4.1 Особливості жіночої статі: контекстуалізація

Перед тим, як звернутись до бачення Климентієм Зіновіївим жіночих суспільних ролей, вважаємо доречним контекстуалізувати його погляду на жінку та розрізнення статей, що на нашу думку виражалось на двох рівнях: *фізіологічному* та *теологічному*. Звернімось передусім до першого. У одному з віршів, повністю збудованому на контрасті статей, автор пише: «пекелнаа горячо(ст) в же(н)скомъ тѣли»¹⁵⁰, що нібито дає жінкам можливість прати хустки взимку в холодній воді. Звернувшись до ранньомодерних уявлень про тілесність, можна підсумувати, що організм людини асоціювався радше із чотирма рідинами-началами, аніж із сукупністю кісток чи органів. Ці чотири рідини (кров, слиз, жовта жовч та чорна жовч) розділялись за температурою і вологістю, відтак зумовлювали здоров'я кожної індивідуальної людини, усі фізіологічні процеси, та ключову різницю між статями зокрема. З огляду на це, кров вважалась вологою і гарячою, слиз вологим і холодним, жовта жовч сухою і гарячою, а чорна жовч холодною і сухою; а чоловіків, таким чином, завжди більш гарячими і сухими за жінок. Оскільки сама сутність людського організму

¹⁵⁰ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 100.

розглядалась як сукупність цих речовин, – те, що робило чоловіка чоловіком, була саме ця «гарячість», а не статеві органи з фізіологічної точки зору, а жіночий вологий холод вважали тим, що робив її тіло відмінним, відтак – недосконалим.¹⁵¹

Про джерела такого відмінного від усталеної норми погляду в Климентія Зіновіїва судити складно – автор або не був з ним ознайомленим, або просто не погоджувався. До медицини загалом він ставився доволі скептично, згадуючи в контексті інших ремесел і лікарів, проте додаючи: «Ты(л)ко жъ признає(м), же що(с) мало помагають: ко(т)рыє ко(г)да болѣзными ізнемгають»¹⁵²; а в контексті допомоги безплідним жінкам його пропоноване «лѣка(р)ство» – молитва і каяття.¹⁵³ В контексті останнього цікаво те, що він застерігає проти вживання «зілля» і «баб» окремо, а не, наприклад, «зілля від баб» чи просто «баб». Це може апелювати до того, що чимало вказівок про боротьбу із безпліддям у медичних порадниках межували із симпатичною магією¹⁵⁴, наприклад прикладання листя лопуха до голови чи п'ят щоб повпливати на положення матки,¹⁵⁵ відтак трактувались Климентієвим як гріх. До того ж, у вірші про пускання крові автор також ставиться із певною недовірою до цього методу, загалом надаючи перевагу упованню на Бога, котрий здатен врятувати душу людини разом із її тілом. Джерелом цього погляду не в останню чергу також міг бути його особистий досвід, коли пускання крові не допомагало йому у подоланні власних проблем зі здоров'ям.¹⁵⁶

¹⁵¹ Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 75–76.

¹⁵² Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 159.

¹⁵³ Там само. С. 99.

¹⁵⁴ Характерною рисою ранньомодерної медицини як такої була певна розмитість межі між природними і «надприродними» засобами лікування, що стосувалось як «вченої» медицини, так і «народної». (Див. Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 76).

¹⁵⁵ Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 80.

¹⁵⁶ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 184.

Прикметним також є те, що численні середньовічні та ранньомодерні медики і теологи апелювали у своїх текстах до неконтрольованого жіночого прагнення до статевих стосунків, певної внутрішньої схильності до розпусти, котра зумовлювалась балансом в їхніх тілах вищеописаних рідин.¹⁵⁷ У «Віршах» Климентій Зіновійв не вдається в деталі про джерела таких особливостей жіночої поведінки, проте очевидно визнає її як факт, що стосується як тих жінок, що свідомо «прє(л)щє(н)ми своїми вѣчны(х) блѣ лишаю(т)»¹⁵⁸, так і тих, хто може випадково «недооцінити» спокусливу для чоловіка природу власного тіла (вірш про засторогу матерям спати поруч із дорослими синами). Він також пише про необхідність чоловікам не наражати себе на Боже покарання через жінку, просить спасіння «о(т) тѣхъ нечистотъ»¹⁵⁹; що, імовірно, також апелює до «згубного впливу» жінок саме в цьому контексті, адже багато хто «чрє(з) жєнъ погибоша и вто(ж) навѣки ла(с)ки бѣжо(и) о(т)падоша».¹⁶⁰

Автор теорії про «одну статтю» Томас Лакер, керуючись постмодерним розрізненням гендеру і статі, стверджував, що в ранньомодерну добу в контексті владних відносин жінок сприймали біологічно типовими до чоловіків, лише «неправильними» з анатомічної точки зору. З огляду на це, Лакер вважає, що гендерна диференціація була першочерговою у порівнянні зі статевою, на яку «нанизували» цілий ряд характеристик, від початку не обов'язково їй притаманних: гаряче-холодне, праве-ліве, легітимне-нелегітимне, почесне-безчесне, тощо.¹⁶¹ Саме такий світогляд може слугувати поясненням тієї уваги, яку Климентій у своїх віршах приділяє жіночому тілесному досвіду, що корелюється із її суспільним «призначенням»: вагітності, пологам, материнству,

¹⁵⁷ Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 77–78.

¹⁵⁸ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 100.

¹⁵⁹ Там само. С. 98.

¹⁶⁰ Там само. С. 97.

¹⁶¹ Laqueur T. *Destiny is Anatomy* // Laqueur T. *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Massachusetts, 1992. P. 25–62.

годуванню груддю, тощо; замість акценту на абстрактній «метафізиці статі» задля усвідомлення та опису відмінності між чоловіками та жінками. Це розрізнення має для нього радше теологічне пояснення, аніж біологічне, а жіноча тілесність представлена здебільшого крізь призму суспільних ролей дружини та матері.

Розрізнення статей на фізіологічному рівні також маніфестувалось у Климентія на їхньому контрасті з огляду на розумові здібності. Говорячи про жіночу освіченість, наприклад, Климентій зауважує що «могла бѣ цѣ(р)ковъ и безъ ныхъ пи(с)ма обходити», адже світі достатньо однієї писемної статі, а сама навичка є суто чоловічою.¹⁶² В схожому світлі трактує цей поділ і Феофан Прокопович, автоматично контрастуючи жіноче «природне слабоумство» із чоловічою «мудрістю».¹⁶³ Якщо вважати зафіксовані Климентієм «Припоѣсти або те(ж) присловіа посполитые» відображенням тогочасної суспільної думки, зустрічаємо схоже бачення: «У же(н)щины волосы долги, да умъ коротокъ»¹⁶⁴.

Другим аспектом, крізь призму якого Климентій сприймає жінок був *теологічний і ширше – релігійний*, що видається очевидним з огляду на його чернечу ідентичність та відображення якого у «Віршах» схарактеризовано у розділі III. Апеляція до Бога в тій чи іншій мірі присутня в майже кожному вірші (не лише в тих, що стосуються жіноцтва), та навіть сам факт їхнього написання міг трактуватись автором в ролі певного роду «божого справи», з огляду на його освіту в Києво-Могилянській академії, де поетичне мистецтво тлумачили як зумовлене Богом явище.¹⁶⁵ Також, Климентій епізодично додає біблійні сюжети там, де вони на його думку матимуть настановчий характер, наприклад переказ історії про святу Анну у вірші про безпліддя, як доказ того,

¹⁶² Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 99.

¹⁶³ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 217.

¹⁶⁴ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 250.

¹⁶⁵ Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 345.

що за умови достатньої набожності, Бог зможе організувати безплідній жінці «непорочне зачаття»; або відсилка до Содому у застереженні жінкам проти сну поруч із дорослими синами.

З огляду на систематизовані в підрозділі 3.1 особливості жіночої статі, ми звернули увагу на наявне в поезіях умовне дистанціювання статей, бачення чогось прихованого в жіночій, неспроможність жінок зрозуміти «мужє(и)ських рєчи(и)»¹⁶⁶ – усе це підкріплено апеляціями до сюжету з гріхопадінням, що ставило умовний знак рівності між Євою та сучасними автору жінками, відтак породжувало автоматичну недовіру до них разом із звинуваченнями у схилянні до гріха чоловіків.

Контекстуалізувавши вищеописане можна сказати, що такий погляд не був унікальним в освічених колах Гетьманщини зламу XVII-XVIII ст. У працях Феофана Прокоповича, наприклад, також чітко видно те, що Г. Маркер називає «*gender boundaries born of the Fall*»,¹⁶⁷ що виражено в складності асоціювання жіночності із мудрістю чи славою, навіть якщо мова іде про російських імператриць у панегіриках їм же присвяченим. Дослідник спадщини Прокоповича на гендерну тематику пише про його конфлікт між відданістю короні та політичним прагматизмом із широким спектром теологічних знань про жінок, як спадкоємиць Єви.¹⁶⁸ Те, яким чином Феофан Прокопович регулював цю невідповідність не є предметом цього дослідження, проте схожий дуалізм між академічно засвоєним знанням про жінок та свідченнями життєвого досвіду можна знайти і в Климентія, але на побутовому рівні. Ще на початку частини про жінок він пише про згадану «біблійну генеалогію», дистанціює себе від жінок та виражає свою недовіру впродовж усієї збірки, проте паралельно із цим він долає цей незбіг шляхом характеристики тих суспільних

¹⁶⁶ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 97.

¹⁶⁷ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 201.

¹⁶⁸ Ibid. P. 204.

ролей, виконання яких забезпечить жінці статус добродісної, відтак Божу ласку та гарантоване місце в раю.

Вартим уваги елементом теологічного погляду Климентія на жінок також є відчутний у ньому вплив католицьких догм. У вірші про безплідних жінок, наприклад, він апелює до біблійного сюжету про непорочне зачаття Діви Марії святою Анною, яка нібито також була безплідною, проте котру Бог нагородив за її особливу набожність та молитви. Таким чином він радить іншим жінкам, що мають проблеми з репродукцією слідувати її прикладу та чекати від Бога «дарованіа».¹⁶⁹ Прикметним тут є те, що догма про непорочне зачаття Діви Марії, прийнята Католицькою церквою в 1854 р., є одним із ключових розходжень догматичного характеру між нею та Православною церквою, котра визнає непорочне зачаття винятково Христа.¹⁷⁰ Алюзія до цієї догми у «Віршах» Климентія може свідчити про особливості української релігійної культури, що виразно охарактеризувала у своїй праці Наталя Яковенко.¹⁷¹ Або, як висловився Гарі Маркер щодо інтелектуального оточення Прокоповича: «Православ'я того часу не мало єдиної, визначеної позиції щодо сутнісної природи жінок чи значення жіночого».¹⁷²

Загалом можна сказати, що теологічно зумовлена сторона Климентієвого погляду на жінок була домінантною в його загальному сприйнятті, та ґрунтувалась на двох ключових аспектах: походження сучасних йому жінок від Єви та зумовлену Богом умовно «чоловічу» вертикаль влади. Можливо, друге можна трактувати похідним від першого, можливо ні – оскільки твори Климентія не є богословськими у своїй суті, напевне ми ніколи не дізнаємось.

¹⁶⁹ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 98–99.

¹⁷⁰ Encyclopedia Britannica. Immaculate conception. URL: <https://www.britannica.com/topic/Immaculate-Conception-Roman-Catholicism> (дата звернення: 20.05.2021).

¹⁷¹ Яковенко Н. У пошуках нового неба: життя і тексти Йоанікія Ґалятовського. Київ, 2017. С. 293–301.

¹⁷² Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 220.

Можливо, вищеописане можна трактувати, як причину відсутності в Климентія Зіновіїва станової градації жінок, їхній умовний поділ лише «за призначенням»: сильні богословські мотиви у світогляді справді могли б пояснити погляд на сучасне йому жіноцтво, як на моноліт. Умовно, якщо Прокопович не бачив різниці між природою середньостатистичної жінки та російської імператриці, можна припустити, що вона була не суттєвою і для Климентія.

4.2 Климентієві міркування в освітніх контекстах доби

Передусім варто відзначити, що елемент *дидактизму* є центральним для поезії Климентія, відтак у більшості віршів присутні моралізаторські мотиви, отож чіткий поділ на те, що він вважає добродішним, хорошим та добрим; і те, що він вважає, безчесним, розпусним, девіантним чи злим – погляд на жіноцтво не є тут винятком. Контекстуалізувавши цей «моральний абсолютизм» можна сказати, що він не був чимось унікальним для барокової доби загалом, та з огляду на освіту автора в Києво-Могилянській академії зокрема. В останній поетика була важливим навчальним засобом, що в цілому збігалось із принципами єзуїтської моделі освіти, згідно з якою вивчення поетичного мистецтва було способом моделювання освіченого та красномовного благочестя (*docta et eloquens pietas*). Відтак, поетика мала транслювати релігійні та моральні установки (у джерелі здебільшого бачимо їхню тотожність), демонструючи відповідні приклади поведінки та заохочуючи читачів/слухачів їм слідувати. Це призначення може пояснити помітний наголос на дидактизмі, відображений у численних композиціях могилянської поетики,¹⁷³ а також могло зумовити ту множинність репрезентованих у збірці побутових прикладів, свідком яких автор, імовірно, став під час своїх подорожей. У «*De arte poetica*» – трактаті-посібнику для учнів поетики в Києво-Могилянській академії – Феофан Прокопович визначає поезію, як мистецтво відображати людські дії і

¹⁷³ Siedina G. Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: Its Impact on the Development of Identities. *Biblioteca di Studi Slavistici*. 2014. № 25. P. 99.

художньо їх висловлювати для повчання в житті,¹⁷⁴ відтак дидактичний аспект від початку трактується як данність поетичного мистецтва.

З точки зору погляду на жіноцтво, дидактизм в Климентієвій поезії адресований як на самих жінок (повчання та поради як їм поводитись та чого уникати в побуті, крізь призму шлюбного та сімейного життя); так і на чоловіків *щодо* жінок (як до них ставитись та, часто, як поводитись із ними в тій чи іншій ситуації). Такий умовний розподіл, звісно, виходить із попереднього припущення про апріорну пасивність жінки в шлюбних стосунках та побутовому житті, що водночас переносить на чоловіка відповідальність за неї, а також потребу приймати активну позицію в реакціях на ту чи іншу її поведінку. Цей аспект невід'ємно пов'язаний із *domestic violence* та схвальною позицією Климентія Зіновіїва щодо побиття жінки у виховних цілях, задля її ж блага та на славу Богові (про це детальніше див. підрозділ 3.2).

Задля контекстуалізації цього погляду варто зауважити про широке поширення фізичного впливу в контексті тогочасних виховних практик загалом, відтак не сприймати жінку ізольовано, як об'єкт побиття з огляду на її стать (хоча зв'язок між насильством та владними відносинами всередині родини є беззаперечним). Судочинство загалом ще протягом більшості XVIII ст. було орієнтованим на тілесні покарання та фізичний вплив у виправних цілях, що було пом'якшено лише в кінці століття, наприклад, указом Катерини II від 1782 року «О разныхъ милостяхъ, дарованныхъ преступникам»¹⁷⁵, де вперше декларувалось про диференціацію покарання і виправлення, із наданням переваги останньому та, звісно, указом від 2 грудня 1762 року, котрий

¹⁷⁴ Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 346.

¹⁷⁵ Манифест о разныхъ милостяхъ, дарованныхъ преступникам, по случаю открытия монумента Императору Петру 1-му (7 августа 1782 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649-1785). Санкт-Петербург, 1867. Т. XXI (1781-1783). № 15488.

скасовував використання тортур під час судового процесу.¹⁷⁶ Побиття-як-виховання також було поширеним явищем на побутовому рівні у багатьох мікроспільнотах у ранньомодерній Гетьманщині: наймитських, школярських, чернецьких, тощо. Ігор Сердюк розглядає фізичне насильство як звичайний аспект, зокрема дитинства згаданої доби, де перебування в учнівстві чи в наймах на перших етапах майже завжди супроводжувалось приниженнями та побоями. Тут ієрархія владних відносин будувалась передусім на віці, отож більшість таких спільнот функціонувала за принципом виокремлення «головних» та об'єктів знущання.¹⁷⁷ Насильство проти жінки в шлюбі функціонувало за інакшим принципом, відпочатково не виносячись на широкий загаль; та було тим, що, як вважає Володимир Маслійчук, «відноситься до потаємної сфери міжлюдських стосунків».¹⁷⁸ Воно мало багато джерел, не в останню чергу з огляду на потребу чоловіка стверджувати свою владу над жінкою в різний спосіб, зокрема в силовий; проте також через пияцтво, конфліктність на ґрунті проживання великих патріархальних родин в єдиному просторі, різноманітні казуси побутового життя, через звинувачення в пияцтві, марнотратстві, ледарстві чи перелюбі жінки. Церковні інтелектуали, як Інокентій Гізель, наприклад, у своїх теоретичних працях засуджували знущання над жінкою в шлюбі та закликали сприймати її як частину власного тіла; або в ролі слабшої за силою, але рівною за гідністю подруги. Проте, навіть у Гізеля

¹⁷⁶ Сенатский указ о поступании в пытках по делам со всевозможною осмотрительностью (2 декабря 1762 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649-1785). Санкт-Петербург, 1867. Т. XVI (1762-1764). № 11717.

¹⁷⁷ Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. С. 343–344.

¹⁷⁸ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 7. С. 244.

написано про необхідний «виховний контроль» над дружиною, аби не дозволяти їй безділля, безчинств чи легковажності.¹⁷⁹

Очевидно, що ключова проблема з «побиттям як вихованням» у шлюбі – це його певна неконтрольованість, особливо з огляду на приватність сімейної сфери. Сам Климентій не окреслює чіткої межі між «рятуванням душі» своєї «жони зло(и)»¹⁸⁰ та моментом, коли варто зупинитись, аби часом не витрусити її з неї. Прикметним є те, що більшість збережених судових справ про домашнє насильство закінчуються смертю жінки¹⁸¹ (або внаслідок тілесних ушкоджень; або випадки про доведення жінки до самогубства шляхом жорстокого поводження з нею, як морального, так і фізичного).¹⁸² Це ілюструє той факт, що вищезначену «межу» самі чоловіки бачили не чіткіше за Климентія, хоча побиття на «благо» жінки було міцно встановленим в суспільній думці тропом, про що свідчить одна з зібраних автором приповістей: «Жону люби якъ дщю, а то(в)чи злюю я(к) грушу».¹⁸³

Логічною «другою стороною монети» дидактизму є раніше названий «моральний абсолютизм» у змалюванні Климентієм жінок, тобто їх умовний поділ на «хороших» і «поганих». На нашу думку, цей достатньо простий чорно-білий поділ можна назвати художнім прийомом поруч із дидактизмом, в ролі засобу донесення моралі до читача; що перегукується із доволі практичною настановою Прокоповича: «Искусство похвалы и порицания почти одно и то же

¹⁷⁹ Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Львів, 2012. С. 175–177.

¹⁸⁰ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 115.

¹⁸¹ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 7. С. 249.

¹⁸² Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава, 2010. С. 281.

¹⁸³ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 264.

и основывается на свойствах предметов путем отыскивания в них хорошего или плохого для данной цели, что и перечисляется в похвалу или порицание»¹⁸⁴.

Не менш характерним був принцип *нашаровування та множинності смислів*, котрий деякі вважають засадничим для богословської освіти доби. Таким чином, виявлене на поверхні призначалось для широкого загалу, тоді як дедалі глибші та складніші значення лежали нижче, та були доступними лише навченим їх розпізнавати.¹⁸⁵ Відголоси цього можна знайти і в Климентія, наприклад: вірш, котрий начебто починається засудженням танцю за будь-якої нагоди, незабаром тематично переходить у паралелі із смертю Йоана Предтечі. На перший погляд, автор звинувачує в цьому сам феномен танцю: «плясаніє то и(м) тоє такъ справило»¹⁸⁶ та не згадує жінок взагалі, проте з огляду групування цього вірша в циклі про жінок, підтекст видається очевидним: звинувачення Іродіади та її доньки у спонуканні Ірода до гріха, можливо навіть апеляція до «згубного» впливу жіночої тілесності на за інших умов доброчесного чоловіка. Отож наочно нашарування смислів може виглядати в цьому випадку так: експліцитне – танці – це щось погане, що може призвести до гріха, імпліцитне – жіночі танці – це щось погане, що може призвести до чоловічого гріха.

Поряд із дидактизмом, у джерелі наявна також *deskriptivnistʹ* жіночих образів, тобто там, де відсутня їхня пряма оцінка, автор просто коротко констатує факт їхнього існування. Така описовість також є одним із художніх прийомів, схарактеризованих у Прокоповича, запорукою успіху якого він називає короткість та ясність викладу.¹⁸⁷ Описовість можна вважати ключовою

¹⁸⁴ Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 375.

¹⁸⁵ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. Р. 203.

¹⁸⁶ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 102.

¹⁸⁷ Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 361.

характеристикою жанру епіграми (у який вписується більшість поезій Климентія про жінок), який Феофан Прокопович виокремлює як короткий, приємний та часто дотепний вірш, що вказує на предмет, особу, вчинок; або просто, або з приєднанням висновку.¹⁸⁸

4.3 Контекстуалізація уявлень про жіночі образи

4.3.1 Образ дружини

В контексті динаміки владних відносин в ранньомодерну добу, панівною була думка про зумовлену Богом владу чоловіка над жінкою. Для інтелектуального поля Гетьманщини, імовірно, цей погляд мав теологічні джерела, з огляду на невіддільність освіти від релігії. Феофан Прокопович, наприклад, бачив жіночу пасивність в контексті божественного походження влади як такої (від неба до землі), як явища повністю патріархального,¹⁸⁹ зосередженого на чоловіках і похідного від чоловіка.¹⁹⁰ Стефан Яворський трохи більш поетично, але подібно за суттю бачить ці ієрархічні стосунки у своєму «Винограді Христовому»: як слабкій лозі потрібен міцний в'яз, щоб нести плоди, так і жінка потребує моральної та фінансової підтримки чоловіка.¹⁹¹ Позиція Климентія в цьому дискурсі є доволі прозорою: «на(д) женами бѣ да(л) мужє(м) ве(р)хъ мѣти»¹⁹², отож думку про його сприйняття жінки в ролі автономного суб'єкту можна відхилити. Натомість, найімовірніше можна говорити про певну «опіку», під якою жінка зламу XVII-XVIII ст. перебувала впродовж свого життя, найперше під батьківською, тоді її

¹⁸⁸ Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 343–344.

¹⁸⁹ Прикметним тут є те, що це бачення поширювалось, на думку дослідника його праць в контексті гендерного дискурсу І. Маркера, на усіх жінок без винятку: чи то російських імператриць, чи то самої Богородиці.

¹⁹⁰ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 225.

¹⁹¹ Bartolini M. G. Virginity Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 30.

¹⁹² Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 97.

чоловіка.¹⁹³ Це загалом збігається із відомою нам інформацією про великі патріархальні родини згаданої доби, де після умовного переходу одруженої жінки під опіку нового чоловіка, її роль зводилась до слухняності та покірності.¹⁹⁴ До означеного переходу вона перебувала під батьківською опікою, а у випадку вдівства залишалась «на відповідальності» братів чи іншої рідні (найімовірніше – також чоловіків, здатних її забезпечувати). Оскільки більшість життя жінка теоретично проводила саме «під опікою» свого чоловіка, логічним видається погляд Климентія на роль дружини, як ключової для жінки (як мінімум з огляду на кількість поезій, що розглядає її в цьому контексті – бл. 47% від усіх віршів про жінок).

Звичну церковну позицію у віршованій формі, видається, прописує Климентій і щодо третього та забороненого четвертого шлюбу, бажання піти на який є для нього атрибутом «поганої дружини» (з контексту виходить, що жінки та чоловіки також могли приховувати наявність попередніх шлюбів, аби священник їх одружив). Згідно з церковними канонами третій шлюб був останнім дозволеним, здебільшого як виняток. Із розглянутих Миколою Сулимою в праці «Гріхи розмаїті: єпитимійні справи XVII-XVIII» справ, можна зробити висновки, що Церква могла йти на такого роду поступки за умови певного збігу надзвичайних обставин (такі як смерть/втеча/хвороба попереднього чоловіка або жінки, за умови підтверджуваності даних) або за умови особливо високого статусу однієї з осіб.¹⁹⁵ Ставлення Церкви до четвертого шлюбу було різко негативним, адже він вважався гріховним у будь-яких випадках. Проте, застороги Климентія проти таких одружень очевидно мали під собою підґрунтя, адже Церква продовжувала виявляти та карати людей

¹⁹³ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 7. С. 246–247.

¹⁹⁴ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава, 2010. С. 277–289.

¹⁹⁵ Сулима М. Гріхи розмаїті: єпитимійні справи XVII – XVIII ст. Київ, 2005. С. 104–107.

за такі союзи впродовж усього XVIII ст. Покаранням зазвичай була єпитимія, рідше тілесні покарання як побиття нагайкою.¹⁹⁶

Важливим з точки зору подачі автором цього образу був його погляд на шлюбний вік для «хорошої дружини», котрий він розглядає здебільшого в тандемі із чоловічим в контексті функціональної шлюбної поведінки. Автор виділяє сприятливий мінімальний вік для вступу в шлюб як 13 років для дівчинки та 16 для хлопця. Контекстуалізуючи цей погляд можна сказати, що патріархальне суспільство загалом характеризується доволі низьким шлюбним віком. Дослідниця шлюбно-сімейних відносин XVIII ст. Ірина Петренко дотримується думки, що Церква встановлювала низький шлюбний вік аби уникнути дошлюбного статевого життя, в той час як він також мав певну вигоду для поміщиків (зростання кількості робочої сили).¹⁹⁷ На українських територіях шлюбний вік визначався в Першому і Другому Литовському статутах як 15 років для жінок і 18 для чоловіків, проте в Третньому вік був зменшений до 13 років для жінок, що може пояснити використання Климентієм саме такого числа. Найменший допустимий вік для вступу в шлюб було суттєво підвищено лише в 1714 р. Петром I (17 років для жінки та 20 для чоловіка).¹⁹⁸ Реальний стан справ із шлюбним віком досліджував, наприклад, Юрій Волошин, проте у другій половині XVIII ст. Розглядаючи міську спільноту Полтави, він виявив, що за Рум'янцівським описом у віковій групі до 20 років лише 1,3 % чоловіків і 4,9 % жінок були одружені. За його розрахунками в Полтаві середній вік одруження був 22,3 роки для жінок і 28,1 років для чоловіків, а за найнижчу точку відліку він визначає категорію 15-19 років, адже одружених молодших

¹⁹⁶ Сулима М. Гріхи розмаїтї: єпитимійні справи XVII – XVIII ст. Київ, 2005. С. 108–112.

¹⁹⁷ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава, 2010. С. 193.

¹⁹⁸ Положение о порядке наследования в движимых и недвижимых имуществах (23 марта 1714 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649-1785). Санкт-Петербург, 1867. Т. V (1713-1719). № 2789.

осіб обох статей в джерелах не було виявлено.¹⁹⁹ Використовуючи історико-демографічні методи дослідив шлюбну поведінку жителів Переяслава Ігор Сердюк, зробивши висновок про нижчий вік вступу в перший шлюб серед сільського населення, аніж міського.²⁰⁰ Тож практика може пояснювати засторогу Климентія проти одруження в молодшому віці, якщо він зустрічав такі випадки серед населення сільської місцевості впродовж своїх подорожей. У збірці наявні також кілька віршів-засторог про одруження у надто пізньому віці як жінкам, так і чоловікам, першим скоріше з огляду на їхню біологічну здатність народжувати дітей (Ω заматерѣлы(х) дѣвицахъ).²⁰¹ Хоча, якщо вважати частину «Приповісті» репрезентативною, тогочасна суспільна думка ставилась відносно негативно і до старших чоловіків, що брали шлюб: «Не надовго стары(и) жени(т)ся».²⁰²

Важливим для Климентія виступає також елемент згоди на шлюб, що стосується однаково жінки та чоловіка. Він застерігає проти одруження молодих проти їхньою волі з ініціативи родичів, адже тоді «жона або му(ж) буде(т) утѣкати з(ѣ) двора»²⁰³ (хоча приказка «не з добра побѣгла з двора»²⁰⁴ говорить нам, що більшість втікачів були жінками). Таке бачення Климентія контекстуально підпадає під поступову зміну поглядів на шлюб в суспільстві Гетьманщини, зокрема пов'язаних із церковними приписами. Зокрема, у «Требнику» Петра Могили серед умов для валідності шлюбу зазначено і взаємну згоду.²⁰⁵ Це контрастувало із усталеним суспільним уявленням про згоду батьків як ключову для одруження, проти якого боровся Святійший

¹⁹⁹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ, 2016. С. 160–163.

²⁰⁰ Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. С. 144–146.

²⁰¹ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 104.

²⁰² Там само. С. 236.

²⁰³ Там само. С. 113.

²⁰⁴ Там само. С. 237.

²⁰⁵ Bartolini M. G. Virginitas Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 36.

Синод із самого початку його створення (аби згода самих наречених стала визначальною).²⁰⁶

Цікавим в цьому контексті образу дружини є певною мірою дуалістичний погляд Климентія Зіновіїва на елемент любові в шлюбі: з одного боку, необхідність любові та обопільної згоди на шлюб є очевидною для нього в контексті «богоугодності», проте з другого, автор закликає чоловіків до недовіри своїм дружинам та тримати їх у підкореному стані, застосовуючи фізичну силу (що також є угодним Богу). У своєму дослідженні про шлюби, Ірина Петренко наголошує на хибності погляду на подружні стосунки того часу крізь призму романтики чи кохання – до шлюбів ставились як до союзів, укладених з метою взаємної підтримки та взаємодопомоги, проте деякі аспекти побутового життя тягли за собою непорозуміння та конфлікти, наслідком яких часто ставало насилля та злочини. Дослідниця називає шлюб «союзом двох працівників із чітким поділом праці й обов'язків»²⁰⁷. З огляду на це, фразу Климентія, що «если не мѣють любви совѣ(р)шенно: будѣ(т) житіє мѣ(ж)ду іми развраще(н)но»²⁰⁸ можна трактувати як саме апеляцію до любові, набутої впродовж подружнього життя, більше ніж щодо кохання перед його початком. Проте, якщо поставити його погляд в контекст шлюбного дискурсу освічених київських богословів доби, можна побачити, що він загалом збігається із динамікою трансформації погляду на православний шлюб, як на одне з найважливіших таїнств, регульоване любов'ю, а не інстинктом (що відділяє його від світу тварин та шлюбів у інших конфесіях). Стефан Яворський,

²⁰⁶ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів, 2017. С. 97.

²⁰⁷ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава, 2010. С. 277–289.

²⁰⁸ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 113.

наприклад, порівнює любов між подружжям із любов'ю між Христом та Церквою, де жінка кориться чоловікові так само, як Церква Христові.²⁰⁹

Значна увага, приділена образу дружини, може пояснюватись не лише чисельною перевагою жінок-виконавиць цієї суспільної ролі, а і певним рівнем «почесності», або як мінімум респектабельності жінки в цьому статусі. Твір Стефана Яворського «Виноград Христов», що базується на троїстому поділі усіх жінок в суспільстві на дівиць, одружених жінок та вдів; видається, репрезентує образ дружини/матері як найбільш вартий поваги для жінки. Ця логіка ґрунтується на попередньому припущенні, що ключова мета жінки – стати дружиною та, як наслідок, матір'ю; відтак чим довше вона залишається незайманою, тим більше свого «потенціалу» та суспільної користі вона втрачає. Таке бачення пов'язане із появою в пізню середньовічну та ранньомодерну добу образу «благочестивої дружини»²¹⁰, котра своїм правильним виконанням цієї суспільної ролі разом із своїм чоловіком створює базову одиницю суспільства, котра врешті-решт зумовлює існування як дівиць, так і вдів. (Отож «благочестивість» жінки не обов'язково = її цноті) Нагорода за це двояка: духовна (місце в раю) та матеріальна (діти для наповнення землі). Схожі погляди знаходять також у Інокентія Гізелія, та Антонія Радивиловського, котрі розглядають інститут шлюбу як підґрунтя організованого суспільства.²¹¹ Відголоски цих поглядів бачимо і в Климентія, де він неодноразово пише про хорошу дружину та матір, що виконує свою суспільну функцію на славу Богові. Контрастно, що образу «незайманої діви» не виділено окремого місця взагалі, хіба лексично, в контексті статусу жінки перед вступом у шлюб. Народна

²⁰⁹ Bartolini M. G. Virginity Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 26–27.

²¹⁰ Ibid. P. 23.

²¹¹ Ibid. 22–38.

приповість, з іншого боку, каже що «Цнота лѣпше(и) мовя(т) ѿ(т) золота».²¹² Це може свідчити про те, що внаслідок здобутої освіти, Климентіїв погляд вже почав різнитись від, умовно, «народного», в контексті ідеї шлюбу як чогось більшого, аніж секулярного покликання.

4.3.2 Образ матері

Тісно пов'язаним із образом дружини був образ матері, котрий був ключовим для сприйняття жінок не лише для Климентія. Навіть жінок у найвищих позиціях влади інтелектуали Гетьманщини зламу XVII-XVIII ст. бачили найперше як дружин та матерів. У похвальному слові Катерині I, наприклад, Феофан Прокопович здебільшого взагалі оминає її постать як таку, звертаючись безпосередньо до неї лише двічі: щоб назвати її «матір'ю всеросійською» та віддати їй належне в ролі дружини Петра I, звернувши увагу на її непохитність біля нього у хороші часи та злі.²¹³ Таким чином видається, що саме успішне виконання імператрицею ролі дружини спонукало Бога дарувати їй владу (що вписується в погляд Прокоповича на патріархальну вертикаль влади). Це перегукується із численними віршами Климентія Зіновіїва, де він охарактеризувавши ту чи інакшу характеристику «хорошої» дружини чи матері, пише про, умовно, «божественну нагороду», що чекатиме на таких жінок.

Прикметним в цьому сенсі є те, що для Прокоповича, наприклад, материнство жінки, імовірно, перевершувало за важливістю її стан. Це видно у різниці в зображенні Катерини I та Анни Йоанівни у присвячених ним похвальних словах, а саме у відсутності звертання до Анни як до «матері всеросійської», можливо натякаючи, що аби стати «матір'ю» російських земель, перше треба було стати матір'ю біологічною.²¹⁴ В самого Климентія становість як така здебільшого відсутня в його погляді на жіноцтво, проте він побіжно

²¹² Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 254.

²¹³ Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 210.

²¹⁴ Ibid. P. 213.

апелное до неї в контексті саме образу матері, а саме говорячи про «дивные обычаи в богаты(х) же(н)»²¹⁵ не годувати своїх дітей груддю. У «Віршах» Климентій пише, що народивши, хороша матір має присвятити своє життя догляду за дітьми – оберігати їхнє життя, любити, бути милосердною та загалом виховувати «у вшєляки(х) цнота(х)»²¹⁶ і на хвалу Богові. Цей погляд підтверджує приказка «Нась родила, на(м) же сѧ и пригодила».²¹⁷ Образ жінки, що виховує і опікає міг розповсюджуватись на усіх жінок у великій патріархальній родині загалом – звідси записана Климентієм приповідь «Прибылосѧ тѣщи зя(т)ныє дѣти колыхати».²¹⁸

Умовною «другою стороною монети» образу матері є образ безплідної жінки, яка за Климентієм «не виконала свою місію», відтак сама несе за це вину, адже «не годна дара в(ь) бѣа пріяти».²¹⁹ У ранньомодерну добу, саме жінок найчастіше вважали безплідними в подружній парі, хоча розглядали це здебільшого як фізичний дефект²²⁰, а не духовний, як це робить автор. Тогочасна медицина скоріше розглядала безпліддя, як чергову проблему «балансу рідин» в організмі жінки, відтак більшість рекомендацій в медичних порадниках Гетьманщини згаданої доби стосуються регуляції згаданих рідин, та найчастіше зводяться до споживання тих чи інших сумішей природних речовин, що мусять відновити описуваний баланс.²²¹ Вартим уваги тут є порада Климентія «анѣ зєли(и) анѣ бабѣ на то не вжыва(и)тє»²²², відтак сподіватись лише на Бога. Це в цілому збігається із його загалом критичною позицією щодо тогочасної медицини, описаної в підрозділі 4.1.

²¹⁵ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 110.

²¹⁶ Там само. С. 106.

²¹⁷ Там само. С. 238.

²¹⁸ Там само. С. 242.

²¹⁹ Там само. С. 98.

²²⁰ Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 79.

²²¹ Книга лѣчебная Ѡ(т) многи(х) лѣкарствъ // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук. Київ, 1984. С. 107–108.

²²² Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 99.

Окрім побутових настанов про поведження з дітьми, Климентій також присвячує один із віршів матерям, в котрих дитина померла немовлям. Тут він радить їм не плакати за ними, адже вони ще не встигли принести збитків; натомість, плакати він вважає доречним за старшими дітьми, котрі померли не відробишви хліб, яким їх годували.²²³ Такий «утилітарний» погляд на взаємодію матері з дитиною також не є чимось дивним на кінець XVII-поч. XVIII ст. у Гетьманщині. Досліджуючи дитину в Гетьманщині, Ігор Сердюк пише про диференційоване ставлення до смерті дітей різного віку, з огляду як на економічні реалії (широке задіяння дітей в родинній економіці), так і на біологічні (певна «звичність» явища дитячої смертності, адже 25% смертей у Гетьманщині припадало на дітей віком від 0 до 1 років). Роль грало також уявлення про дитину, як про «маленького дорослого», проте лише з певного віку. Немовлята, натомість, вважались ще недостатньо пов'язаними з цим світом, аби бути вартими уваги його частинами, відтак їхня смерть не грала ніякої ролі в практичному сенсі.²²⁴ Климентій міг апелювати до будь-якого або усіх із наведених вище аргументів. Проте сам факт наявності цього вірша свідчить про те, що достатньо жінок таки плакали за своїми мертвими дітьми, незважаючи на їхній вік.

4.3.3 Образ вдови

Климентієве бачення вдовства відзначається своєю прямолінійністю, та зводиться до утримання від зносин із чоловіком задля успішного виконання цієї суспільної ролі, відтак отримання спасіння. Ця візія загалом підпадає під середньовічну та ранньомодерну традицію трикратного поділу жінок з огляду на їхній стосунок до протилежної статі, себто бачення вдів в ролі жінок, що вже «виконали своє призначення». У «Винограді Христовому», наприклад, котрий

²²³ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 108.

²²⁴ Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. С. 260–261.

збудований на означеному поділі, вдовам відведено найменше місця. Автор хвалить їх за «відмову від плоті» з огляду на духовні переваги цього вибору; а також згадує біблійних вдів, чиї приклади є вартими наслідування.²²⁵ З практичної точки зору, вдівство тягнуло за собою серйозні економічні складнощі, оскільки домогосподарства були одночасно і економічними одиницями, що ґрунтувались на праці мінімум двох дорослих.²²⁶ Відтак, збудований на моралі та духовних цінностях погляд Климентія на вдівство був ілюзорним – найбільш економічно слушним рішенням для вдови було одружитись вдруге. Шанси на повторний шлюб очевидно залежали від її віку та стану здоров'я, наявності дітей, тощо; проте і гендерний аспект відігравав певну роль – ситуація на шлюбному ринку для вдів була складнішою, аніж для вдівців: у XVIII ст. в середньому половина вдівців одружувалась вдруге та лише третина жінок.²²⁷ У дослідженні про вдівство у Переяславі за матеріалами Рум'янцівського опису, Ігор Сердюк доходить висновку про 18-кратну кількісну перевагу вдів над вдівцями, проте доволі низькі шанси на повторний шлюб для представниць цієї мікроспільноти (кожна друга жителька Переяслава в 50 років була вдовою). Відтак, образ «цнотливої та набожної вдови», що жив в уяві Климентія, скоріш за все був вимушеною реальністю для цих жінок, котрі наймались на низькооплачувану поденну роботу, жебракували, шинкували та жили на утриманні родичів, аби компенсувати економічний тягар втрати одного з подружжя.

4.3.4 Образ господині

Образ господині було виокремлено із загального погляду автора на жінок лише з огляду на його апеляції до нього в контексті власного досвіду, відтак

²²⁵ Bartolini M. G. Virginity Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 22–23.

²²⁶ Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ, 2016. С. 190.

²²⁷ Там само. С. 191.

немає підстав стверджувати, що це було чітко диференційованою суспільною роллю із унікальними характеристиками. Найбільш імовірно, що характеристики «хорошої господині» були невіддільними від образу «хорошої дружини», котра мусила виконувати їх за замовченням. На апріорність цього очікування вказує, наприклад, одна із дописаних приповістей «чому жунко хата не метена».²²⁸ Оскільки господарство як таке вважалось економічною одиницею, а сам шлюб союзом двох працівників, логічним видається невіддільність двох вищезначених ролей одна від одної. Автор звертається до цього образу лише побіжно, у віршах, покликаних передати його власний досвід: про господинь корчемних дворів, гостинних жінок; котрі, імовірно, пропонували йому їжу, тощо.

4.3.5 Образ відьми

Негативний образ чарівниці в творах Климентія є фактично тотожним із образом знахарки, тобто жінки, котра спрямовувала свої знання на зцілення, а не шкоду худобі чи своїй спільноті. З огляду на низький рівень розвитку медицини в Гетьманщині ще протягом усього XVIII ст. (відсутність уявлення лікарів про елементарні процеси розмноження, дихання, травлення; непридатні та небезпечні для життя рекомендації, тощо), а також недешеві послуги лікарів, чимала частина населення надавала перевагу послугам знахарок.²²⁹ Відомо, що в певних регіонах Гетьманщини аж до XIX ст. існували народні повір'я, що диференціювали «хороших» відьом (що допомагали людям, найчастіше з проблемами зі здоров'ям) від «злих», котрі приносили шкоду та знаходились у товаристві з дияволом; від знахарів, котрі лікували людські хвороби, проте не мали здатності до метаморфоз, не відвідували шабашів, тощо.²³⁰ Такої

²²⁸ Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 256.

²²⁹ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ, 2008. С. 197–198.

²³⁰ Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1891. №3. С. 431

диференціації в Климентія ми не бачимо – він відносить усіх «бѣомѣ(р)зскихъ шѣпотницъ», «чаро(в)ницъ», «ворожокъ» та «бабъ» до однієї категорії проклятих жінок, що приносять шкоду, брешуть про свої можливості лікувати, перебувають в товаристві з бісом, несуть у світ блуд, та від котрих «все злоє походи(т)».²³¹ Такий різко негативний погляд на все, що пов'язане із чарами та сприйняття його як єдиного монолітного зла від представника церковного середовища XVII ст. не є унікальним. Церква війни, епідемії, повстання та інші лиха трактувала як свідченнями Божого гніву на людей, котрі багато згрішили. Винними в нещастях проголошували, звісно, не лише грішників, а й диявола; та, як це часто траплялось у відносно ізольованих спільнотах невеликих населених пунктів, його слуг, себто чарівниць.²³² У суспільстві, імовірно, розрізнення між різними типами чарівниць таки існувало. До одних ставились як до тих, хто несе шкоду або з острахом, про що свідчать рекомендації в медичних порадниках носити з собою різні трави (наприклад дягель) з метою вберегти себе від впливу чарів.²³³ Проте, до інших ходили по допомогу, найяскравішим підтвердженням чого є сам факт згадок про чарівниць у Климентієвій поезії. З неї видається, що найпопулярнішою проблемою, з якою ходили до «баб» було жіноче безпліддя. Прикметним також є те, що «товары(ст)во зъ діаволо(м)»²³⁴ автор приписує не винятково чаклункам, а й усім «сварливим і злоязичним» жінкам, котрих він вважає проклятими. Це, на диво, також не було унікальним поглядом – у вищезгаданому медичному пораднику в тому самому реченні про

²³¹ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 101–102.

²³² Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ, 2008. С. 80–83.

²³³ Книга лѣчебная Ѡ(т) многи(х) лѣкарствъ // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук. Київ, 1984. С. 101.

²³⁴ Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ, 1971. С. 105.

рекомендацію носити дягель від злих чар знаходимо: «а звлаща $\omega(t)$ злыхъ жен(ъ)». ²³⁵

Відтак, розуміння Климентієм статі маніфестувалось на двох рівнях – фізіологічному та теологічному, другий з яких був більш яскраво вираженим як з огляду на його чернечу ідентичність, так і внаслідок скептичного ставлення до медицини в цілому (можливо з огляду на власний досвід чи дискомфорту через наближеність багатьох практик до «магічних»). Проте, він погоджується із усталеним медичним поглядом на жінок, як більш схильних до розпусти в порівнянні з чоловіками а також про природню другорядність жінок в інтелектуальному контексті – проте, чи цей погляд ґрунтувався на біології чи чомусь інакшому сказати складно. Домінантна роль богословського сприйняття статей також могла базуватись на типовому для доби (на думку деяких дослідників) баченню гендеру як ключового у контрасті з анатомічною статтю. Чернеча ідентичність та освіта в Києво-Могилянській академії очевидно мала сильніший вплив: теологічно зумовлене бачення статей видно в апеляціях до Бога та біблійних сюжетах, головною мірою про гріхопадіння та усі похідні від цього уявлення про жінок як «дочок Єви».

Поставивши розглянутий в підрозділі 3.2 умовний поділ жінок в Климентієвих віршах у ширший контекст ми виявили, що він не був ізольованим художнім вибором автора, а скоріш логічною частиною цілої системи прийомів та принципів барокової поезики, імовірно засвоєний автором у Києво-Могилянській академії. Ключовими аспектами цієї системи ми виокремили дидактизм (адресований як самим жінкам, так і «відповідальним» за них чоловікам) та його недоліки, зокрема в контексті домашнього насильства; похідний від нього моральний абсолютизм як засіб донесення до читача моралі

²³⁵ Книга лѣчебная $\Omega(t)$ многи(х) лѣкарствъ // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук. Київ, 1984. С. 101.

(одні жінки «хороші», другі «погані»); дескриптивність як ознака епіграми та принцип нашаровування та множинності смислів (виявлений в одному з віршів).

Контекстуалізувавши виокремлені в Розділі III ключові жіночі ролі, ми дійшли ряду висновків стосовно кожної. Найбільш значущим для автора є образи дружини та матері, як з огляду на практичне значення цих ролей для суспільства, так і на те, що ми знаємо з панівних поглядів богословів Гетьманщини на роль жінки. Климентій також виголошує ряд позицій щодо охарактеризованих образів, джерела яких знаходимо у церковних канонах та біблійних алюзіях, проте часто сам факт написання цих віршів-засторог свідчить про, умовно, «невиконання» суспільством цих правил/настанов/порад (наприклад щодо третього та четвертого шлюбу, шлюбного віку, поради жінкам не плакати за мертвими немовлятами, тощо). В контексті його бачення шлюбу також знаходимо відголоски тієї трансформації погляду на цю сферу, що мала місце у XVII ст., принаймні у деклараціях Церкви. Це могло свідчити про його ознайомлення із елементами згаданого дискурсу або з огляду на його освіту, або в контексті домінантних «чоловіччих уявлень» у соціумі загалом. Знаковим для його уявлення охарактеризованих ролей є також те, що умовно можна назвати «теологічно зумовленим ідеалізмом», тобто спрощеним сприйняттям суспільно та психологічно комплексних явищ з огляду на богословські джерела його переконань. Вищеописане могло поширюватись, наприклад, на його уявлення про безпліддя як про «духовний дефект» жінки; відмову розрізняти відьомство та знахарство; змалювання образу «хорошої вдови» не віддаючи належного економічним реаліям та викликам її становища. Зрештою, як було продемонстровано, реальні суспільні практики також були ключовим джерелом Климентієвих уявлень, ознайомленість з якими, імовірно, зумовлювалась його подорожами.

Висновки

Отож, здійснене дослідження дозволило зробити наступні висновки:

Для історіографії ранньомодерної Гетьманщини характерним є достатньо тематично обмежене змалювання жінки, якщо порівнювати із працями про жінок у Російській державі; бачення жінки в ролі пасивного суб'єкту – або законодавства, або шлюбної сфери. Проте, роботи, в яких ідеться про жінок Росії, зазвичай, або не відводять Гетьманщині (окраїні імперії) багато місця, або не включають її взагалі. Релевантні для дослідження праці змальовують жінку у творах авторитетних богословів, також в контексті шлюбно-сімейної сфери або взаємодії з чоловіками загалом. Проте існує ряд праць, котрі фокусуються на жіночому та жіночності в культурних контекстах, або на конкретних постатях визначних представниць «другої статі». Оскільки твори Климентія Зіновіїва адресовані широкому загалу, присвячені побутовій тематиці та репрезентують жіноцтво як «загальний моноліт», праці щодо означених жінок не є для нас релевантними в межах цього дослідження.

Дослідження самої пам'ятки та її автора мали місце ще з другої половини XIX ст., проте в дорадянський період збірка сприймалась передусім як етнографічна знахідка, а оцінки репрезентації в ній жінок були нечисленними та доволі критичними, що перешкоджало проблематизації та концептуалізації демонстрованої автором мізогінії. «Вірші. Приповісті посполиті» досліджувались і в радянський час, проте здебільшого в літературознавчій та мовознавчій парадигмі на предмет відображених суспільних протиріч доби, відтак, з відчутним акцентом на належності збірки до т. зв. «народної культури». Таким чином, набагато більша увага приділялась, наприклад, частині про ремесла та ремісників та прихильності Климентія до «трудящого народу», аніж погляді автора на жіноцтво й, тим більше, його очевидному теологічному забарвленні. У сучасних дослідженнях здійснювались спроби ширшої проблематизації порушених Климентієм тем та пошуку їхніх джерел, гендерної

тематики також, проте вони теж переважно здійснені крізь призму по-радянськи забарвленого уявлення про Климентія як «поета з народу», до того ж часто із судженням про його бачення як про, умовно, «традиційні» чи «прогресивні». Сказане, відтак, зумовило побіжність та, головною мірою, описове і відірване від контексту доби представлення згадок про жіночі образи та ролі. Водночас сучасні дослідники використовують фрагменти віршів для підтвердження/спростування тих чи тих тверджень.

«Вірші. Приповіді посполиті» є доволі репрезентативним твором низового бароко з огляду на написання вернакуляром та активне звернення до побутової тематики. Проте поезії також містять характерні для літературного бароко елементи універсалізму та циклізації, міркування про взаємодію людини з Богом, гріховність та спасіння, тощо. Якщо використати радянський підхід, то можна умовно поділити вірші на соціально-побутові та філософсько-релігійні за тематикою, хоча останніх суттєво менше. Збірка також відображає певні «загально барокові» тенденції XVII ст., як от дуалізм, часті апеляції до людського страждання, широке застосування антитези та загалом дидактичний характер написаного. Використання елементів та епізодичні звернення до тематики літературного бароко можуть свідчити про рівень освіти автора, імовірно здобутий у Києво-Могилянській академії.

З усіх систематизованих даних біографічного характеру видається, що найбільший вплив на погляд Климентія Зіновієва на жінок мала його освіта та чернеча ідентичність, що в сумі створило певний погляд, як виявилось, не лише на жінок, а і на медицину, на абстрактні концепти, на суспільні явища та на світ в цілому. Відтак, для автора характерне дистанціювання від жіночої статі і через постійне перебування у чоловічому оточенні і через домінування маскулінності в тогочасній схоластичній традиції. Часті подорожі автора, про які нам відомо з обмовок у його доробку, ймовірно, також мали свій вплив на його бачення (як

інколи видається, головна мет написання віршів – переповідання побаченого явища чи прожитого досвіду).

У поглядах ченця-віршувальника на жінку ключовою рисою видається дуальність: віддалення та дегуманізація з одного боку, та образ «супутниці чоловіка», людини з гідністю, з другого. Проте жінка завжди в пасивній відносно чоловіка позиції, відтак не дивно, що йому рекомендовано застосування фізичної сили як інструменту її виховання та загального духовного покращення. Позиція жінки в очах Климентія є також доволі спрощеною та зводиться до дихотомії «хороша/погана», де «вердикт» детермінується виконанням жінкою «визначених Богом» суспільних ролей. Відтак, спостерігаємо чітко виражену одновимірність змалювання – автор бачить жіноцтво як єдиний моноліт, не звертаючи увагу на жінку саму в собі (лише в контексті біблійних відмінностей від чоловіка, зумовлених гріхопадінням, отожд із негативними конотаціями).

Вміщення поглядів Климентія Зіновіїва у гендерне дискурсивне поле ранньомодерної Гетьманщини показує, що окреслений вище есенціалізм та спрощена дуальність авторського сприйняття вписується у ширшу систему принципів та прийомів барокової поезики (себто йдеться про особливості літературного жанру) ймовірно засвоєних автором у Києво-Могилянській академії. Серед означених принципів також можна виокремити дидактизм, похідний від нього моральний абсолютизм як засіб донесення до читача моралі, дескриптивність та принцип нашаровування та множинності смислів (виявлений в одному з віршів). Для Климентія Зіновіїва також характерним було те, що ми достатньо умовно назвали «теологічно зумовленим ідеалізмом», себто спрощене сприйняттям суспільно та психологічно комплексних явищ з огляду на богословські джерела його переконань.

Найбільш значущими для автора є образи дружини та матері, як з огляду на практичне значення цих ролей для тогочасного суспільства, так і на

богословські трактування ролі жінки, представлені, наприклад, у текстах церковних інтелектуалів та нормативних церковних приписах. Щодо останніх, можна зробити висновок про ознайомленість автора з ними (це виражено, зокрема, у його поглядах на шлюб). Проте зважаючи на дидактично-розважальний (а не теологічний) характер творів, стверджувати напевно не варто. Широко базовані на церковній позиції переконання обумовлювали сприйняття Климентієм жіноцтва на двох рівнях: з огляду на походження сучасних йому жінок від Єви та зумовлену Богом умовно «чоловічу» вертикаль влади.

Отож, більшість поглядів автора на жінок перегукуються із теоретичними настановами у текстах авторитетних богословів того часу, що торкаються питань гендеру, а також здебільшого збігаються із «реальними практиками» доби, що про них знаємо із сучасних історико-демографічних студій, досліджень шлюбної поведінки та законодавства, девіантної поведінки, відьомства, а також судових справ, що проливають світло на проблематику гендеру.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1 Оpubліковані

1. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд. І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1971. 385 с.
2. Книга лѣчебная Ѡ(т) многи(х) лѣкарствъ // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1984. 128 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. У 45-ти т. Санкт-Петербург: Типография II Отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Собрание первое. Т. V. 780 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. У 45-ти т. Санкт-Петербург: Типография II Отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. XVI. 1016 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. У 45-ти т. Санкт-Петербург: Типография II Отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. XXI. 1083 с.
6. Прокопович Ф. О поэтическом искусстве // Феофан Прокопович. Сочинения / ред. И. П. Еремин. Москва, 1961. С. 335–457.

2. Література

2.1 Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Аскоченский В. Кієвъ съ древнейшимъ его училищемъ Академією. Кієвъ: Университетская топография, 1856. 370 с.
2. Булгаков М. Історія Кієвской академіи. Санктъ-Петербургъ: Тип. Жернакова, 1843. 266 с.
3. Валькова О. Штурмуя цитадель науки. Женщины-ученые Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 800 с.
4. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.

5. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. Київ: «Часопис “Критика”», 2008. 302 с.
6. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Львів: Свічадо, 2012. 342 с.
7. Кара-Васильєва Т. Церковне гаптування XIV-XVIII ст. // Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. Київ: Мистецтво, 2008. С. 33–131.
8. Мордовцев Д. Русские женщины Нового времени. Женщины первой половины XVIII века. Санкт-Петербург: Издание Н.Ф. Мертца, 1902. 367 с.
9. Колосова В. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1964. 203 с.
10. Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1971. С. 5–27.
11. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. 581 с.
12. Пушкарева Н. Частная жизнь русской женщины XVIII века. Москва: Ломоносов, 2012. 203 с.
13. Сулима М. Гріхи розмаїтї: єпитимійні справи XVII – XVIII ст. Київ: Фенікс, 2005. 256 с.
14. Чижевський Д. І. Бароко // Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: Феміна, 1994. С. 239–308.
15. Яковенко Н. У пошуках нового неба: життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. Київ: Критика, 2017. 704 с.
16. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.
17. De Beauvoir S. The Second Sex. London: Vintage books, 2011. 822 p.

18. Laqueur T. *Destiny is Anatomy* // Laqueur T. *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992. P. 25–62.
19. Shields Kollmann N. *Patriarchy in Practice* // Shields Kollmann N. *By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia*. Ithaca: Cornell University Press, 1999. P. 65–94.
20. *Women in Russian Culture and Society, 1700-1825* / ed. W. Rosslyn, A. Tosi. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2007. 196 p.

2.2 *Статті*

1. Диса К. Л. Поради про репродукцію у медичних текстах у ранньомодерній Україні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Том 2. С. 75–84.
2. Доманицький В. Невідомі вірші єромонаха Климентія. *Записки товариства імені Шевченка* / ред. М. Грушевський. Львів, 1908. Т. LXXXI. Кн. I. С. 51–126.
3. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1891. №3. С. 430–497.
4. Колосова В. Поетика творів Климентія Зіновієва. *Питання літератури. Статті*. 1962. С. 88–131.
5. Компан О. Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. *Наукові записки Інституту Історії*. 1957. № 9. С. 251–277.
6. Кулієвич М. Лінгвогеографічний пошук місця навчання Климентія Зіновієва. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (1). С. 100–107.
7. Куліш П. Обзоръ украинской словесности: Климентій. *Основа: Южно-руській литературно-учений вѣстникъ*. 1861. Январь. С. 159–224.
8. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних*

- актов. 1909. Часть VIII. Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII. С. 1–120.
9. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2005. № 5. С. 197–215.
10. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 7. С. 243–263.
11. Маслійчук В. Ставлення до жінки в Острогозькій провінції 60-х –70-х років XVIII століття (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві) *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. № 12. С. 128–153.
12. Мухин О. Петр I И «Женский вопрос»: власть и гендер в России XVIII века. *Вестник Томского государственного университета*. 2004. № 4 (41). С. 5–9.
13. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. Київ: Мистецтво, 1981. 288 с.
14. Піщанська В. Жінка в культурі українського козацтва. *Культура України*. 2014. № 45. С. 47–53.
15. Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования. *Новая и новейшая история*. 1997. № 6. С. 41–58.
16. Семенюк Л. Традиції західноєвропейського вагантизму у творчості українських мандрівних дяків. *Волинь філологічна: текст і контекст* / ред. Л. Оляндер. Луцьк, 2008. Вип. 6. С. 257–261.
17. Сердюк І. Вдівці і вдови в Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175–181.
18. Старченко Н. «Джерела свідчать»: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині. *Український археографічний щорічник*. 2016. № 19/20. С. 239–267.

19. Старченко Н. Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. № 13–14. С. 81–112.
20. Старченко Н. Справи про зґвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. № 11–12. С. 104–134.
21. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї. *Київська старовина*. 2000. № 6 (336). С. 58–74.
22. Українська література XVII ст. / І. О. Дзервін та ін. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.
23. Щербак О. Жіночі образи у віршах Климентія Зиновієва. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2019. № 90. С. 33–42.
24. Bartolini M. G. Virginity Is Good but Marriage Is Better: Stefan Iavors'kyi's *Vynohrad Khrystov* (1698) as Emblematic Praise of Marriage. *Harvard Ukrainian Studies*. 2020. №37. No. 1–2. P. 13–46.
25. Chapirova L. Earthly Mother, Holy Witch: Social Perceptions of Maria-Magdalena Mazepa (1687-1707). *Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Ukraine, Poland and the Grand Duchy of Lithuania, 15th-21st Centuries* / ed. V. Kivelson. Leiden, 2013. P. 451–468.
26. Marker G. The Gender Troubles of Feofan Prokopovich. *Canadian American Slavic Studies*. 2020. № 54. P. 198–228.
27. Muravyeva M. Gender and Crime in Russian History. *Russian History*. 2016. Issue 43. No. 3/4. P. 215–220.
28. Siedina G. Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: Its Impact on the Development of Identities. *Biblioteca di Studi Slavistici*. 2014. № 25. P. 99–129.

29. Thyre t I. Women and the Orthodox Faith in Muscovite Russia: Spiritual Experience and Practice. *Orthodox Russia: Belief and Practice Under the Tsars* / ed. V. Kivelson, R. H. Greene. Pennsylvania, 2003. P. 159–175.

2.3 Автореферати дисертацій

1. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI-перша половина XVII століття): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1996. 18 с.

3. Додаткові (енциклопедичні) видання, енциклопедії, словники

1. Беринда П. Лексикон Словенороський (1627) / підг. Тексту В. В. Німчука. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 271 с.
2. Мр. 6:14-30 // Біблія.
3. Енциклопедія історії України: У 10-ти т. / редкол. В. А. Смолій (голова), В. М. Матях. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. 784 с.
4. Колосова В. Зіновіїв Климентій // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 227–228.

4. Рукописи

4.2 Кваліфікаційні роботи

1. Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико антропологічний виміри: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. 507 с.

5. Електронні ресурси

1. Encyclopedia Britannica. Immaculate conception. URL: <https://www.britannica.com/topic/Immaculate-Conception-Roman-Catholicism> (дата звернення: 20.05.2021).